Boekbesprekingen

Bijbelwetenschappen

Armin Baum en Rob van Houwelingen (red.), *Theologie van het Nieuwe Testament in twintig thema's* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2019) 416 p., € 39,50 (ISBN 9789023955931).

Onder redactie van Armin Baum (Gießen en Leuven) en Rob van Houwelingen (Kampen) is een Nederlandstalige theologie van het Nieuwe Testament verschenen. In het 'Woord vooraf' wordt ook de verschijning van een Duitstalige uitgave met als titel *Themenbuch neutestamentlicher Theologie* aangekondigd. Deze laatste uitgave heeft te maken met het feit dat een relatief groot aantal Duitstalige nieuwtestamentici aan de Nederlandstalige editie heeft meegewerkt. 'Door de Nederlandstalige bijdragen in het Duits te vertalen en de Duitstalige bijdragen in het Nederlands, konden twee parallelle uitgaven met een eigen profiel ontwikkeld worden' (19). In totaal hebben achttien auteurs hun bijdrage geleverd.

Deze bundel bevat, naast de introductie, twintig hoofdstukken waarin diverse thema's met betrekking tot het Nieuwe Testament worden besproken. Ieder hoofdstuk heeft zo veel mogelijk een vergelijkbare opbouw: inleiding, stand van het onderzoek, bespreking van een aantal tekstgegevens, conclusie en de actuele theologische relevantie van het behandelde thema. Ook wordt ieder hoofdstuk afgesloten met een beknopte literatuurlijst 'voor verdere studie'. 'In plaats van een overkoepelend motief is gekozen voor "heilshistorie" als de dragende ondergrond van dit boek' (22). Gezien de verhouding tussen het Oude en het Nieuwe Testament is de aandacht voor de heilshistorie uiteraard onvermijdelijk.

Aan het begin van dit boek treft men een zekere ongelijksoortigheid tussen de hoofdstukken aan: in het hoofdstuk 'De canon van het Nieuwe Testament als normatief fundament' worden opmerkingen over de canongeschiedenis gemaakt. Iets dergelijks zou men hier niet verwachten, omdat de canongeschiedenis in de regel bij een andere nieuwtestamentische discipline wordt besproken, namelijk bij de inleidingsvragen. Ook zou het logischer zijn geweest om de discussie omtrent de canonieke afgrenzing van het onderzoeksveld te vermelden in bijvoorbeeld de prolegomena (zie bijv. I.H. Marshall, *New Testament Theology*). In het hoofdstuk over Jezus' dood wordt geconcludeerd dat we 'de categorie "verzoening door voldoening" niet te snel moeten opgeven om aan moderne kritiek tegemoet te komen' (164). Een dergelijke conclusie zal in theologisch-traditionele kringen worden verwelkomd. Het hoofdstuk 'De betekenis van Jezus' opstanding' is doorwrocht en biedt veel in kort bestek.

Met betrekking tot de rechtvaardiging bij Paulus wordt geconcludeerd dat het nieuwe perspectief op Paulus (J.D.G. Dunn en vele anderen) 'onvoldoende recht aan het geheel van de gegevens bij Paulus' doet. Tegelijk wordt geconcludeerd dat het nieuwe perspectief zou hebben 'aangetoond dat een correctie van het oude perspectief noodzakelijk is' (255). Indien in de paragraaf over de 'stand van het onderzoek' bijvoorbeeld het Paulusboek van de gezaghebbende nieuwtestamenticus Thomas Schreiner bij deze discussie zou zijn betrokken, dan zou de laatste conclusie wellicht anders hebben geluid.

Het is verrassend dat ook een hoofdstuk aan het gebed is gewijd, zoals ook de 'oude' Ethelbert Stauffer dat ooit in zijn *Die Theologie des Neuen Testaments* uit 1948 heeft gedaan.

In dit hoofdstuk krijgt Christophe Senft (*Le courage de prier*) overigens wel erg veel krediet: volgens Senft zou het 'ongepast' zijn om vermeende onverhoorde gebeden in het Nieuwe Testament met 'gedachtespelletjes, al bestaan ze uit vrome of theologische argumentaties' (363) toch als verhoorde gebeden aan te duiden.

Het is terecht dat er een afzonderlijk hoofdstuk wordt gewijd aan het 'lijden omwille van Christus': dit thema is nadrukkelijk in het Nieuwe Testament aanwezig en wordt nogal eens als thema gemakkelijk verwaarloosd. Het Nieuwe Testament is dermate veelkleurig, dat er bijna een soort 'theologie' van het Nieuwe Testament onder dit thema zou kunnen worden geschreven.

In het hoofdstuk over de eschatologie 'rijst de vraag' (393) of er volgens Paulus wel een gemeenschap met Christus direct na de dood zou bestaan. In zondag 22 van de Heidelbergse Catechismus wordt dat echter wél als zodanig beleden (vergelijk 'van stonden aan'), ook met een verwijzing naar dezelfde tekst bij Paulus én met het onderscheid tussen ziel en lichaam.

Uiteraard is volledigheid van een dergelijke bundel onmogelijk. Maar is het wel verantwoord om, gezien het hoge parenetische gehalte van het Nieuwe Testament, de ethiek in het Nieuwe Testament als afzonderlijk thema onbesproken te laten (zie bijv. Donald Guthrie, *New Testament Theology*)? Ook had er wat meer expliciete aandacht kunnen worden gegeven aan de manier waarop de heilshistorie de 'dragende ondergrond van dit boek' (22) is en de besproken thema's met elkaar verbindt. Het boek is een collectie van informatieve opstellen die ongetwijfeld stimuleren tot verdere studie. Het is goed mogelijk dat men na verdere studie tot andere inzichten en conclusies met betrekking tot een aantal thema's zal komen.

T.E. van Spanje

Brian J. Tucker, Aaron Kuecker (red.), *T&T Clark Social Identity Commentary on the New Testament* (Londen: Bloomsbury, 2020) xv + 620 p., $ 175.00 (ISBN: 9780567667861).

Na de publicatie van *T&T Clark Handbook to Social Identity in the New Testament* in 2014 heeft Brian Tucker (Moody Bible Institute, Michigan) opnieuw een 'handboek' op de markt gebracht. Dit keer niet in samenwerking met Coleman Baker, maar met Aaron Kuecker (Trinity Christian College, Illinois). Het is nu een commentaar op het gehele Nieuwe Testament. Het wordt gepresenteerd als een vervolg op het handboek.

In deze commentaar worden alle nieuwtestamentische bijbelboeken door afzonderlijke auteurs vanuit een specifiek sociologisch perspectief besproken. Diverse auteurs hadden reeds meegewerkt aan het in 2014 verschenen handboek. De commentaar bevat geen vers-voor-vers exegese bij de tekst, maar per perikoop. 'It comments primarily on issues that intersect the biblical material and social identity concerns' (xiii). Men beperkt zich hoofdzakelijk tot exegese vanuit het perspectief van de *Social Identity Theory* (*SIT*). Voor de lezer die onbekend is met deze benadering, is het eerste hoofdstuk toegevoegd waarin *SIT* toegelicht wordt.

Het inleidende hoofdstuk over *SIT* bevat een toegankelijke beschrijving van de benadering die vandaag de dag in zwang is binnen de nieuwtestamentische wetenschap. De beschrijving leunt grotendeels op enkele publicaties van Hogg (hoogleraar sociale psychologie, Los Angeles). Dit komt de helderheid ten goede, omdat er veel verschil is binnen *SIT*. Russell, de schrijver van het inleidende hoofdstuk, merkt terecht op: 'Rather than a single theory, it is best to understand SIT as a set of tools and concepts for understanding intergroup relationships and the integration of psychological process-

es and macro-social contexts' (12). Echter, in het hoofdstuk wordt de theorie wel min of meer gepresenteerd als 'a single theory'. Dit is uiteraard te honoreren voor een inleiding op een methode. In de bijdrage van de diverse auteurs wordt wel enig verschil waargenomen in het gebruik van *tools* ontleend aan *SIT*. Dit geeft verrijking, maar soms ook wat verwarring. Verder is er enige overlap in het boek. Zo schrijft elke auteur ter inleiding op zijn commentaar enkele alinea's over *Social Identity Approach*. Men doet dit bewust om steeds aan te geven hoe men *SIT* gebruikt en wat men toevoegt aan datgene wat reeds beschreven is.

Het is uiteraard eenvoudig om op zo'n compleet commentaar kritiek te geven op bepaalde exegetische keuzes. Ter illustratie noem ik toch een opmerkelijke exegese van 2 Korinthe 6:14-7:1. In deze exegese verdisconteert Lim, de auteur, de sociale context van de *audience* niet, terwijl hij in de inleiding op 2 Korinthe uitgebreid schrijft over de sociale context van de *audience*. Hij noemt in de inleiding enerzijds de aanwezigheid van Paulus' opponenten in Korinthe wel (328) en geeft zelfs nadrukkelijk aan dat de aanwezigheid van deze opponenten consequenties heeft voor de exegese. Zo zou Paulus vooral willen bewerkstelligen dat de Korinthiërs afstand nemen van deze 'super apostles'. Bovendien zou Paulus zich wapenen tegen hun verdachtmakingen (331). Tegelijk schrijft Lim anderzijds: 'The presence of the opponents is acknowledged but they remain in the background' (328). Dit laatste is opmerkelijk als je een commentaar schrijft die zich richt op de verhouding tussen tekst en de sociale context. In zijn exegese van 2 Korinthe 6:14-7:1 komen we geen enkele verwijzing tegen naar deze opponenten, hoewel hierover veel geschreven is. Dit is opmerkelijk voor een commentaar die pretendeert de verhouding tussen tekst en werkelijkheid ter sprake te brengen.

Niettemin is deze commentaar een magnifieke prestatie. In relatief weinig woorden wordt een compleet boek gepresenteerd over de aanwezige sociologische processen in de nieuwtestamentische tekst. Het biedt een verrijking ten opzichte van andere commentaren door de unieke kijk op de tekst.

Niet alleen voor de nieuwtestamenticus, maar ook voor de gemeentepredikant heeft dit boek wat te bieden. Voortdurend zoeken de schrijvers naar elementen in de tekst op grond waarvan onderscheid gemaakt wordt tussen de gelovigen en de ongelovigen. Deze *identity markers* worden steeds voor het voetlicht gebracht. Wie vandaag de dag overtuigd is van het belang om onderscheidend te preken, treft in deze commentaar aanwijzingen om dit op bijbelse wijze te doen. Overigens moet daarbij wel opgemerkt worden dat de methode er niet van uitgaat dat er daadwerkelijk onderscheid bestaat tussen de *ingroup* en de *outgroup*, maar dat dit (vermeende) onderscheid slechts een sociale constructie is die door taaldaden geschapen wordt. Dit is de beperking van de methode, waarvan de auteurs zich doorgaans ook bewust zijn. In de prediking dient het besef door te klinken dat het onderscheid tussen gelovigen en ongelovigen niet een sociale constructie is, maar een levende werkelijkheid.

Melissant G.T. van Appeldoorn

Craig S. Keener, *Christobiography: Memory, History, and the Reliability of the Gospels* (Grand Rapids: Eerdmans, 2019) 743 p., $ 54.99 (ISBN 9780802876751).

Moeten wij interesse hebben voor de historiciteit van de Evangeliën, met name voor de voorstelling die zij bieden van Jezus? Als gesteld wordt dat dit een zaak is van geloof en niet van historisch onderzoek, dan wordt er

een onjuiste tegenstelling gemaakt. De indruk wordt dan gewekt dat het feitelijk niet belangrijk is of het portret dat de Evangeliën van Jezus bieden, juist is of niet. Echter, voor de boodschap van het evangelie is het van wezenlijk belang dat Jezus verworteld is in de werkelijke geschiedenis. De boodschap van het evangelie is namelijk een boodschap van verzoening en verlossing die onlosmakelijk verbonden is met wat God in Jezus in de eerste eeuw na Christus heeft gedaan.

Craig S. Keener heeft vanuit deze overtuiging onderzoek gedaan naar de historiciteit en betrouwbaarheid van de Evangeliën. Hij laat met een keur van argumenten zien dat de Evangeliën helemaal passen binnen het genre van antieke biografieën. Die hadden de nadrukkelijke intentie om historisch juiste informatie aan te reiken in tegenstelling tot novellen die louter voor entertainment werden geschreven.

Van belang is zijn constatering dat juist vanaf de eerste eeuw voor Christus tot de vroege derde eeuw na Christus door lezers van biografieën werd verwacht dat zij historisch accuraat waren. Een geschiedschrijver moest zich houden aan zijn bronnen. Bij contemporaine gebeurtenissen kon hijzelf ook ooggetuige zijn. Keener wijst er nog op dat het van belang is verbeelding waarbij gebeurtenissen worden gecreëerd te onderscheiden van geïnterpreteerde informatie. Dat laatste vinden we ongetwijfeld in alle antieke biografieën en de Evangeliën vormen daarop geen uitzondering.

Antieke biografen waren gewoon hun materiaal afwisselend chronologisch dan wel topologisch te ordenen. Een strikt chronologische ordening werd niet noodzakelijk geacht. Ook daarin volgden de schrijvers van de Evangeliën de conventies waarmee werd gerekend. Het feit dat informatie op een retorische wijze wordt gepresenteerd, betekent nog niet dat die informatie onbetrouwbaar is.

De schrijvers van de Evangeliën wisten zich staan in de lijn van de geschiedschrijving van het Oude Testament. Evenals andere Joden uit hun tijd waren zij overtuigd van de historische juistheid van de oudtestamentische geschiedschrijving. Keener wijst erop dat in het bijzonder bij Lukas zichtbaar is dat hij zich aansluit bij de oudtestamentische geschiedschrijving. Hij schreef in de overtuiging dat de oudtestamentische heilsgeschiedenis tot vervulling kwam in Jezus Christus, zowel in zijn optreden op aarde alsook in datgene wat Hij na zijn hemelvaart door zijn Geest tot stand bracht.

Keener legt er de vinger bij dat hiermee samenhangt dat niet alleen het boek Handelingen als historiografie moet worden getypeerd maar dat ook het Evangelie van Lukas niet alleen louter als biografie moet worden getypeerd. Qua genre draagt het ook trekken van historiografie. Bij antieke historiografie, in tegenstelling tot een biografie, wordt niet slechts één persoon beschreven, maar worden personen nadrukkelijk in een breder kader geplaatst. In vergelijking met contemporaine werken is het niet uniek dat een werk zowel biografische als historiografische trekken bevat. De twee genres konden elkaar overlappen.

De Evangeliën werden reeds in de tweede eeuw als memoires van de apostelen getypeerd. Het zijn weergaven van herinneringen aan Jezus. Het feit dat de schrijvers ooggetuigen waren of hun informatie rechtstreeks van ooggetuigen hadden ontvangen, stond garant voor de betrouwbaarheid ervan. Keener geeft aan dat wij dan, als het gaat over het onderwijs van Jezus zelf en zeker met betrekking tot aforismen, heel dicht bij een volstrekt letterlijke weergave kunnen zitten. Ook als een weergave vrijer is, wil dat niet zeggen dat zij als onbetrouwbaar moet worden gekarakteriseerd.

Wie geen enkele betekenis aan herinnering toekent, zal veel waardevolle informatie ten onrechte negeren. Dat geldt in zijn alge-

meenheid en mag zeker op de Evangeliën worden betrokken. Hier zou ik overigens, nadrukkelijker dan Keener dat doet, willen aangeven dat het een geloofszaak is om van de betrouwbaarheid van de herinneringen van de evangelieschrijvers uit te gaan. Een puur neutrale benadering van de betrouwbaarheid van het geheugen schiet hier tekort. Duidelijk blijft dat Keener een studie schreef die van groot belang is voor het onderzoek van de Evangeliën en het zicht op Jezus. Om te weten wie Jezus is, zijn we aangewezen op de Evangeliën. Er is geen reden om een constructie die daarvan afwijkt, meer waarde toe te kennen dan aan datgene wat de vier Evangeliën ons bieden.

Nunspeet P. de Vries

Paul R. Williamson, *Death and Afterlife: Biblical perspective on ultimate questions* [NSBT, 44] (Downers Grove/Londen: IVP-USA/Apollos, 2018) 244 p., £ 14.99 (ISBN 9781783595990).

Wat wacht ons na de dood? Met betrekking tot het antwoord op deze vraag zijn er niet alleen verschillen tussen christenen en niet-christenen, maar ook christenen zelf geven niet allemaal dezelfde antwoorden op deze vraag. De traditioneel protestantse opvattingen hierover staan onder zware druk. Die zijn dat ieder mens direct na het sterven al óf in de hemel óf in de hel is en dat, eenmaal afgezien van heel kleine kinderen, alleen diegenen het nieuwe Jeruzalem zullen binnengaan die in dit leven welbewust in de Heere Jezus Christus hebben leren geloven.

Paul R. Williamson, docent Oude Testament, Hebreeuws en Aramees aan het anglicaanse Moore College te Sydney, schreef in de serie *New Studies in Biblical Theology* een waardevolle studie waarin hij een bijbelse onderbouwing geeft van de traditioneel protestantse visie. Hij gaat daarbij slechts zijdelings in gesprek met hen die andere wegen inslaan. De kracht van zijn studie is de analyse van de bijbelse gegevens. De auteur schrijft helder en toegankelijk en zijn boek is goed opgezet.

Williamson laat zien dat er een ontwikkeling van het Oude Testament naar het Nieuwe Testament is als het gaat over het zicht op het leven na de dood. Hij legt er de vinger bij dat in het Oude Testament de *sheol* vooral de verblijfplaats van goddelozen lijkt te zijn. Dat neemt niet weg dat er ook teksten zijn die de *sheol* aanduiden als de bestemming van elk mens na het sterven. Een aantal oudtestamentische teksten wijst in de richting dat rechtvaardigen na hun dood in Gods nabijheid voortleven. Terecht stelt Williamson dat niet alle teksten die daarvoor traditioneel worden aangehaald, even duidelijk zijn. Zo kan Job 19:25-27 heel goed bedoeld zijn als een ingrijpen van God voorafgaande aan de dood. Aan de andere kant meen ik dat, nadrukkelijker dan Williamson dat doet, de uitdrukking 'tot zijn volken verzameld worden' alleen op rechtvaardigen van toepassing is.

De kern van de eschatologie van zowel het Oude alsook het Nieuwe Testament is de uiteindelijke komst van Gods Koninkrijk. Reeds het Oude Testament laat zien dat niet allen in de zegen daarvan zullen delen. Daarom weerspreekt Williamson dat gerichtheid op de persoonlijke zaligheid strijdig zou zijn met de bijbelse eschatologie. Hij gaat hierin niet mee met N.T. Wright die wel heel sterk naar deze zienswijze tendeert.

Hoewel het Nieuwe Testament sterk gericht is op de wederkomst en het daarmee verbonden laatste oordeel, wil dat niet zeggen dat het Nieuwe Testament niets zegt over de menselijke bestemming na het sterven. Meerdere teksten maken ons duidelijk dat gelovigen na het sterven direct met Christus zijn. De auteur legt ook Openbaring 20:4-5 zo uit. Hij ziet het duizendjarige rijk

als een nadere ontvouwing van wat in Openbaring 6:9-11 aan hen die om Christus' wil de marteldood zijn gestorven, na dit leven en voorafgaande aan de wederkomst wordt beloofd. Als het gaat over de relatie van ziel en lichaam spreekt Williamson van een dualistisch holisme. In dat licht is de dood een onnatuurlijke scheiding van ziel en lichaam, maar mogen we toch van een voortbestaan van de ziel na de dood spreken.

Heel nadrukkelijk duidt de auteur de hel aan als de plaats waar sprake is van bewuste scheiding van God en bewuste pijn. Hij erkent dat het Oude Testament hier nog heel weinig over zegt, het Nieuwe Testament daarentegen is hier heel expliciet. Het Nieuwe Testament geeft ook geen aanleiding voor de gedachte dat men de eeuwige heerlijkheid kan binnengaan zonder dat er hier op aarde sprake was van een welbewust geloof in Jezus Christus. Evenmin geeft het Nieuwe Testament grond voor de gedachte dat de hel tijdelijk zal zijn of dat er na de dood nog de mogelijkheid is tot bekering. Het feit dat de zaligheid uit genade is, is niet strijdig met het feit dat wij zullen worden geoordeeld naar onze werken. De werken zijn namelijk het bewijs van de werkelijkheid van een geloofsrelatie met God door Christus.

Ik val D.A. Carson, de redacteur van de serie *New Studies in Biblical Theology*, bij dat deze studie de lezer aanspoort te leven met het oog op de eeuwigheid en wel vanuit de troost die er te vinden is in het evangelie van Jezus Christus.

Nunspeet P. de Vries

Darren Sarisky, *Reading the Bible Theologically* [Current Issues in Theology] (Cambridge: Cambridge University Press, 2019) 424 p., £ 90.00 (ISBN 9781108497480).

De auteur werkte eerder in Oxford, maar is sinds kort werkzaam aan de Australian Catholic University. Hij biedt in dit boek twee dingen. Allereerst een analyse van Augustinus' hermeneutiek van *signum* en *res*, en vervolgens een constructief voorstel om de Bijbel theologisch te lezen. Dat voorstel beslaat vier hoofdstukken. Eerst schetst de auteur Spinoza's metafysisch naturalisme als contrapunt bij zijn betoog. Vervolgens biedt hij achtereenvolgens theologische visies op de lezer, de bijbeltekst en op de wisselwerking tussen beide. De belangrijkste stelling van het boek is dat de Bijbel als geheel een set tekens is die gezamenlijk verwijzen naar de drie-enige God. De Bijbel is als een icoon, die de aandacht wegleidt van zichzelf en op iets anders richt. De lezer moet door de tekst heen kijken om de realiteit van God te kennen.

Sarisky's front is het dualisme van geschiedenis en inhoud, van historisch-kritische benaderingen enerzijds en theologische, onkritische benaderingen anderzijds. Dat maakt hij in de eerste en laatste hoofdstukken zo duidelijk dat het hoofdstuk over Spinoza mij overbodig lijkt. De enige functie ervan is, te laten zien wat theologische interpretatie *niet* is. Het hoofdstuk over de bijbeltekst en theologische semiotiek is veruit het sterkste van het boek, en het enige waar de auteur zijn interpretatie van Augustinus voluit kan gebruiken voor zijn constructieve voorstel.

In zijn beschrijving hoe theologisch lezen hoort te werken, leunt Sarisky meer op Karl Barth en John Webster dan op Augustinus. Hij werkt met het schema *explicatio, meditatio* en *applicatio*. Sarisky benadrukt dat historisch en theologisch lezen in alle drie fasen belangrijk zijn, maar dat kan niet voorkomen dat de beweging toch vooral van historisch naar theologisch lezen loopt. Wel benadrukt Sarisky het belang van de hermeneutische cirkel: enige voorkennis is nodig, maar verder laat de lezer zich telkens vormen en corrigeren door de tekst. Daarbij worden de drie fasen telkens opnieuw doorlopen.

De Bijbel is in dit boek wel icoon, maar

nauwelijks geschiedenis. Het historische komt vooral als leesmethode naar voren; de Bijbel als heilsgeschiedenis blijft buiten beeld. Daar zit een zwakte van dit boek. Sarisky benadrukt het belang van interdisciplinair contact tussen bijbelwetenschappers en systematisch theologen en haalt af en toe exegeten als Richard Hays aan, maar eigen verwerking van inzichten uit de bijbelwetenschap toont hij niet.

Intussen legt dit boek een moedig en belangrijk voorstel op tafel, tegen de academische tendens in om je in een steeds nauwere kring in je eigen discipline op te sluiten, en tegen de tendens in de kerk (en soms in de theologie) in om theologische interpretaties te bieden zonder de historische discussie zelfs maar aan te gaan. Terecht benadrukt Sarisky de relevantie van de geloofsgemeenschap waarbinnen de lezer een plaats heeft en het belang van het geloof van de lezer. Dat geloof is geen willekeurig *belief*, maar heeft een genormeerde inhoud, noteert hij. Toch had Sarisky's 'theologische antropologie' van de lezer nog meer vanuit de inhoud van het evangelie gedreven kunnen zijn, dat de lezer transformeert.

Dit is een erudiet boek, waarvoor veel literatuur is verwerkt. In de vaak lange, bibliografische voetnoten had nog wel gesnoeid kunnen worden. Ook verdient een boek als dit een heldere ondertitel, waarin in ieder geval de naam Augustinus voorkomt.

Apeldoorn A. Huijgen

Kerk- en theologiegeschiedenis

John Behr (red.), *Origen: On First Principles: A Reader's Edition* (Oxford: Oxford University Press, 2019) 448 p., £ 35.00 (ISBN 9780198845317).

Origenes van Alexandrië (±185–±254) was een van de meest invloedrijke, maar ook een van de meest omstreden theologen ooit. Zijn *De Principiis* geldt als de eerste dogmatiek in de geschiedenis. John Behr, die eind 2019 werd benoemd in Aberdeen, heeft nu een nieuwe Engelse vertaling bezorgd, gebaseerd op zijn wetenschappelijke editie uit 2017. Dat was ook wel nodig, omdat eerdere Engelse vertalingen onbetrouwbaar waren, zoals Behr ook aantoont. De verwarring begon al in de vroege kerk. De complete tekst van *De Principiis* is alleen bewaard via Rufinus' Latijnse vertaling van het Griekse origineel. Rufinus geeft in zijn 'Woord vooraf' zelf aan dat hij sommige delen van het werk heeft weggelaten en andere min of meer zelfstandig verder heeft ontwikkeld. Hiëronymus kreeg die vertaling in handen en bekritiseerde zijn voormalige vriend Rufinus heftig, omdat deze ketterse passages uit Origenes' werk zou hebben weggelaten. Hiëronymus leverde een concurrerende vertaling. Rufinus ontkent dat hij diepgaand in de tekst heeft ingegrepen: alleen als Origenes iets over de Triniteit schreef dat niet spoorde met diens andere geschriften, heeft hij zich de vrijheid veroorloofd, in te grijpen. Zoals bekend werd Origenes in 553 als ketters veroordeeld, en dat heeft het latere beeld gekleurd en de preservatie van Origenes' teksten geen goed gedaan.

De vorige Engelse vertaling, die van G.W. Butterworth (1936), was gebaseerd op de editie van Paul Koetschau (1913), die Rufinus expliciet wantrouwde en denkbeelden aan Origenes toeschreef die hij ontleende aan de geschriften van diens tegenstanders. Behr keert met de huidige vertaling terug naar Rufinus' tekst, die door moderne geleerden voor betrouwbaarder wordt gehouden, zij het niet onkritisch.

Ook de structuur van *De Principiis* is omstreden. Behr sluit zich aan bij de theorie dat er twee cycli zijn, waarbij de tweede dezelfde thema's anders behandelt. Behr typeert dit verschil als 'theologia' tegenover

'oikonomia'. Behr verzet zich tegen een indeling die God tegenover de rationele schepselen plaatst. Het gaat om de ene apostolische prediking, onder de gezichtspunten van respectievelijk theologie en heilseconomie.

Zelfs de titel van het werk is onderwerp van controverse. In het Grieks heette het werk *Peri archoon*, maar wat is een *archè*? Gaat het om de principes van theologie of om de grondbeginselen van het zijn? Volgens sommigen is de ambiguïteit door Origenes zelf bedoeld, omdat beide met elkaar verweven zijn.

Behr meent dat het Origenes gaat om wat hij in boek 4 neerzet: een diepere manier om de Schrift te lezen op basis van de leer die hij in de eerste drie boeken uiteen heeft gezet. De Schrift heeft namelijk drie betekenislagen, naar analogie van lichaam, ziel en geest in de mens. Het gaat Origenes om theologisch gedreven hermeneutiek. Dat is hoogst interessant in onze tijd, waarin allerwege gezocht wordt naar een verantwoorde theologische interpretatie van de Schrift.

Behr toont aan dat Origenes' notoir complexe scheppingsleer draait om Christus als eerstgeborene van de schepping. Voor zover Origenes een eeuwige schepping leert, gaat het hem om de eeuwigheid van God, wat uiteraard nog altijd problematisch is. Behr benadrukt apocalyptische elementen in Origenes' denken, waarin eeuwigheid en tijd samenkomen door het lijden van Christus. Origenes leert dat het einde als het begin is, maar daarbij gaat het hem om het einde, dat in een modern tijdsbesef haast niet te vatten is. In de aardse liturgie anticiperen wij op het einde door te participeren in de hemelse liturgie. Een conclusie die de oosters-orthodoxe Behr onderstreept.

Met deze behoorlijk letterlijke Engelse vertaling heeft de lezer iets kostbaars in handen. Letterlijk nog veel kostbaarder is de editie in banden, die voor £ 175 te verkrijgen is. In dat licht is het hier besproken boek een koopje. Overigens is *De Principiis* in 2009 ook in het Nederlands vertaald door Freerk Jan Berghuis, onder de titel *De basis*. Behrs introductie van ruim tachtig bladzijden is echter onovertroffen.

Voor de evaluatie van Origenes is het van belang dat hij leefde voordat de christelijke credo's werden geformuleerd, het dogmatische Wilde Westen. Bovendien was het een tijd van vervolging. Dit boek biedt de mogelijkheid om zo min mogelijk gestoord door latere vertekeningen ons een beeld te vormen van Origenes' originele en complexe denkbeelden.

Apeldoorn A. Huijgen

Peter Sammons, *Reprobation: from Augustine to the Synod of Dort: The Historical Development of the Reformed Doctrine of Reprobation* [Reformed Historical Theology, 63] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2020) 154 p., € 79,99 (ISBN 9783525564837).

De auteur, verbonden aan de afdeling systematische theologie van The Master's Seminary in Sun Valley, California, introduceert zijn studie als de vrucht van het historisch onderzoek dat hij verricht heeft voor het eerste deel van zijn dissertatie. Helaas geeft de website van het Seminary noch WorldCat antwoord op de vraag wat de titel van de dissertatie is. Onduidelijk blijft ook het motief om het theologiehistorisch onderzoek separaat uit te geven. Na het lezen van het voorwoord van de auteur zijn de verwachtingen hooggespannen. Ondanks de geringe omvang van ruim 150 pagina's is het boek 'intended to be a handbook of the development of the doctrine of reprobation through church history' (15). Vanaf de vroege kerk tot en met de zeventiende eeuw worden de kerngedachten van prominente theologen voor het voetlicht gehaald. Deze werkwijze heeft ertoe bijgedra-

gen dat doorgaans volstaan wordt met een pagina per theoloog. Op basis van het historische exposé en het onderzoek naar de Synode van Dordrecht (1681-1619) wil de auteur komen tot een zuivere omschrijving van de leer van de verwerping.

Achtereenvolgens komen in een vijftal hoofdstukken de vroege kerk, de Middeleeuwen, de Reformatie, de Engelse Reformatie en ten slotte de Synode van Dordrecht aan de orde. Omdat een complexe thematiek zo beknopt behandeld wordt en per theoloog slechts enkele citaten worden geanalyseerd, roepen sommige conclusies twijfels op; bijvoorbeeld wanneer gesteld wordt: 'While the Early Middle Ages was steeped in philosophical conjecture, it was a period that neglected to give much, if any, attention to Scripture. In contrast, all of the major figures in the Late Middle Ages return to Scripture for either the proof or the basis of their conclusions' (50-51). Is onderzoek naar de geschiedenis van de theologie vandaag de dag juist niet gebaat bij nauwkeurige observaties en deconstructie van verouderde typeringen?

Hieronymus Zanchius is een van de zestiende-eeuwse theologen die voor het voetlicht wordt gehaald. Sammons baseert zich in zijn weergave uitsluitend op een tendentieuze vertaling uit 1811 van August Toplady (*The Doctrine of Absolute Predestination Stated and Asserted*) en verouderde literatuur (Otto Gründler, *Die Gotteslehre Girolamo Zanchis*, 1965), terwijl Zanchius in zijn theologische loopbaan zoveel meer over dit thema geschreven heeft en tegenwoordig ook een mooie Latijn-Engelse uitgave van *De religione christiana fides* beschikbaar is, bezorgd door Luca Baschera en Christian Moser.

Voor de behandeling van de Synode van Dordrecht heeft de auteur veel ontleend aan de onuitgegeven dissertatie van Donald Sinnema, 'The Issue of Reprobation at the Synod of Dort'. Wie rekent op een nauwgezette analyse van DL I.1, 5, 6, 15 en 18 komt teleurgesteld uit. De artikelen worden geciteerd en vrijwel direct daarna eindigt het vijfde hoofdstuk. De 'Summary Remarks' sluit Sammons af met: 'This synod would show a desire to ground its findings in Scripture, in addition to stressing a proper explanation of God's use of means in order to combat any charge that reprobation makes God the author of sin' (123). Het zou wenselijk zijn wanneer de auteur op dit punt zijn reflectie had voortgezet en zou hebben laten zien hoe de kerk tegenwoordig 'in communion with its rich history' kan zijn (14). In het licht van de gemiddelde omvang van de studies die verschijnen in de serie 'Reformed Historical Theology' zou het beter zijn geweest wanneer de publicatie van dit boek nog was uitgesteld, zodat een gerijpter product aan de bestaande literatuur was toegevoegd.

W.H.Th. Moehn

Matthias Freudenberg, Aleida Siller (red.), *Emder Synode 1571: Wesen und Wirkungen eines Grundtextes der Moderne* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2020) 93 p., € 11,99 (ISBN 9783525567265).

In de aanloop naar de herdenking van 450 jaar Synode van Emden in oktober 2021 hebben Matthias Freudenberg en Aleida Siller een nieuwe Duitse vertaling van de Latijnse tekst van de acta bezorgd. Bovendien hebben zij de uitnodigingsbrief die ondertekend is door Petrus Dathenus, Johannes Taffinus en Petrus Colonius, in vertaling opgenomen. Rutgers uitgave van de Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw en J.F.G. Goeters *Die Akten der Synode der Niederländischen Kirchen zu Emden vom 4.-13. Oktober 1571* bieden deze tekst niet. De brief van deze drie theologen biedt een gereformeerde ecclesiologie in notendop,

waarin krachtig de eenheid van de kerk bepleit wordt vanuit het perspectief van de charismata: 'Gott hat seine Gaben den Menschen so zugeteilt, dass er einzelnen nicht die ganze Fülle, sondern nur ein ganz bestimmtes maβ und Anteil dieser Gaben gegeben hat. Dadurch sind sie untereinander vereint und verbunden und bereichern sich gegenseitig. Sie sind Werkzeuge füreinander und gleichsam Kanäle für Gottes Güte und Barmherzigkeit, was durch das Zusammenwirken und die gegenseitige Mitteilung ihrer Gaben bewirkt wird. Daraus folgt: Je größer die Zahl der Gläubigen ist, die untereinander in Verbindung stehen, umso reicher ist die Fülle der Gnade, die sich von dort auf alle ergießt' (68-69).

Een overzichtelijke kaart laat duidelijk zien hoe groot het gebied was waaruit afgevaardigden naar Emden reisden. Het verst verwijderd waren de gemeente te Arras in het zuidwesten en de gemeente te Heidelberg in het zuidoosten – hemelsbreed vanuit beide plaatsen ruim 450 kilometer naar Emden. De naar Engeland uitgeweken gemeenten waren niet vertegenwoordigd ter synode. Voor de regeling van het algemene kerkverband orienteerde men zich op Genève en de Franse kerkorde van 1559. De 'synode' vormde een instrument dat zowel de eenheid van de kerk als de gemeenschap van de gemeenten onderling moest waarborgen. Bij de reflectie op het functioneren van een synode valt op dat in de inleiding nergens de naam van Andreas Hyperius en diens 'De synodis annuis' wordt vermeld. In 1570 was dit geschrift gepubliceerd in diens *Varia opuscula Theologica*. Het is een interessante vraag of ook de overwegingen van Hyperius een rol hebben gespeeld bij de synodale organisatie van de kerk in de Nederlanden.

De bepalingen van de Synode van Emden zijn van grote betekenis geweest voor de organisatie van het kerkelijk leven in de Nederlanden. De uitgevers volstaan met het noemen van de provinciale en generale synoden tot en met de Synode van Dordrecht, 1618-1619. Het zwaartepunt leggen zij evenwel bij de betekenis van Emden voor de 'reformierte Gemeinden in Deutschland'.

Wie na ruim drie maanden coronacrisis zich ambtshalve moet bezinnen op de vraag hoe onder deze omstandigheden het avondmaal gevierd moet worden nu het niet mogelijk is dicht naast elkaar in banken rondom een tafel te zitten, wordt ineens getroffen door de souplesse waarmee in artikel 21 enkele praktische aanwijzingen worden gegeven: 'Ob man das Abendmahl im Gehen, Stehen oder Sitzen feiert, halten wir für gleichgültig. Daher können die Gemeinden so verfahren, wie es ihnen am zweckmäβigsten erscheint' (74). Een waardevolle uitgave die veel biedt voor een gering bedrag.

W.H.Th. Moehn

Alec Ryrie, *The English Reformation: A Very Brief History* (Londen: SPCK, 2020) 105 p., £ 12.99 (ISBN 9780281076536).

Het lijkt erop dat een nieuw overzichtswerk niet meer veel heeft toe te voegen aan het onderzoek naar de Engelse Reformatie. Enkele jaren geleden verscheen immers de studie van Peter Marshall, *Heretics and Believers: A History of the English Reformation*, die ik in mijn recensie in dit blad destijds typeerde als het standaardwerk voor de komende jaren. Toch levert Ryries beknopte geschiedenis een eigen deskundige en betekenisvolle bijdrage. Allereerst heeft dit korte overzichtswerk het voordeel dat de lezer snel zicht krijgt op de verschillende hoofdwegen van een gecompliceerd tijdvak met vele namen, verbanden en ontwikkelingen. Ten tweede blijkt ook nu weer dat Ryrie de gave heeft om zulke zaken helder, puntig en boeiend te verwoorden. Het derde en

belangrijkste aspect van zijn bijdrage is de indeling van zijn studie. Hij wil niet spreken over dé Engelse Reformatie, maar over meerdere hervormingen, een insteek die de hoofdstukindeling van zijn boek bepaalt. Hierachter ligt Ryries overtuiging dat je de reformatieperiode vanuit allerlei gezichtshoeken kunt bekijken, afhankelijk van waar je als lezer kerkelijk en geestelijk staat.

Het eerste hoofdstuk begint met de Engelse katholieke reformatie, die merkbaar was in een groeiende betrokkenheid van kerkleden, in de bijdrage van het christelijk humanisme van Erasmus en in de bereidheid van kerkleiders om hervormingen door te voeren. Dat het laatstgenoemde aspect niet echt tot ontplooiing kwam, was het gevolg van het optreden van met name koning Henry VIII. De tweede reformatie noemt Ryrie deformatie, waarmee hij wil zeggen dat de vroegmoderne religieuze veranderingen Engeland hebben omgevormd van een katholieke tot een protestantse natie. Terwijl Henry VIII de Engelse kerk een eigen gezicht gaf door haar los te maken van Rome, stimuleerde Edward VI een sterke reformatorische ontwikkeling, waarna Mary de kerk weer in rooms vaarwater bracht. Pas onder Elizabeth I (1558-1602) kwam er een stabiliteit die voortduurde tot het midden van de zeventiende eeuw. Hoewel een deel van de bevolking verschillende keren protesteerde, kregen de Tudorvorsten het elke keer weer voor elkaar om veranderingen door te voeren. Hiermee komt een derde reformatie in beeld, die kenmerkend is voor de Engelse situatie. Waar in andere Europese landen een vrij sterke hervormingsgezinde onderlaag meestal een rol speelde bij de overgang van katholiek naar protestants, was in Engeland de invloed van de verschillende Tudorvorsten hierbij overheersend. Reformatie onder leiding van het Tudorkoningschap zorgde ervoor dat de Engelse kerk haar eigen gezicht kreeg: een gereformeerd-protestantse kerk met roomse trekken, waarin de invloed van vorst en parlement tot op de huidige dag merkbaar is. Terecht noemt Ryrie de in hoofdstuk 4 beschreven protestantse reformatie de 'echte', want anders zou zijn benadering de beslissende betekenis van deze hervorming gemakkelijk kunnen relativeren. Dat is nu echter niet het geval. Deze protestantse reformatie kon haar doorwerking krijgen via een wisselende relatie met de Tudorvorsten. In de tijd van Edward betekende dit een alliantie, die het protestantisme sterk stimuleerde, maar onder Elizabeth ontstond er juist een compromissituatie. Puriteinen vonden dit een halfslachtige situatie die om een vervolg vroeg en daarom decennialang hun verborgen of openlijke kritiek opriep, afhankelijk van een gematigde of meer radicale stellingname. Hoewel de puriteinen hun idealen op de terreinen van kerkbestuur en liturgie niet konden verwezenlijken, hadden ze volgens Ryrie in allerlei plaatselijke gemeenten beslissende invloed, met name via prediking, catechese en geestelijke lectuur. Zodoende was de Engelse kerk decennialang dan ook echt een gereformeerd-protestantse kerk. Tegelijk was er vanaf het begin een minderheid die later het gezicht van de Engelse kerk zou gaan bepalen. Deze zogenaamde anglicaanse reformatie wordt in hoofdstuk 5 beschreven. De anglicaanse minderheid liet in de zeventiende eeuw steeds sterker van zich horen en bepaalde vanaf 1660, na het herstel van de monarchie, het gezicht van de Engelse kerk met haar nadruk op theologische gematigdheid, liturgie, ceremonie, kathedralen en bisschoppelijke kerkregering. Het laatste hoofdstuk bespreekt de radicale reformatie, die in de zestiende eeuw eveneens een onderstroom vormde, maar in het midden van de volgende eeuw uitgroeide tot een veelkleurigheid aan vrije groepen. Deze vrucht van religieuze tolerantie versterkte een verlangen naar orde en eenheid onder een koningshuis.

Ryries korte geschiedenis getuigt van een combinatie van vakkundigheid, grondigheid en tegelijk toegankelijkheid. Voor wie zich in korte tijd wil oriënteren op de eigen Engelse gestalte van de protestantse reformatie, is dit boek een heel goed beginpunt.

Waddinxveen R.W. de Koeijer

Willem J. op 't Hof, *The Ice Broken: Puritan Influences on the Netherlands in the Seventeenth Century,* deel 1 [Studies in the History of Church and Theology] (Kampen: Summum Academic Publications, 2020) 441 p., € 80,00 (ISBN 9789492701091).

Op het terrein van het onderzoek naar de Nadere Reformatie is prof. Op 't Hof absoluut een autoriteit. Vanaf zijn dissertatie (1987) heeft hij steeds beklemtoond dat het Engelse en Schotse puritanisme grote invloed hebben uitgeoefend op de Nederlandse hervormingsbeweging, met name via de vele vertaalde puriteinse vroomheidsgeschriften. Deze studie laat opnieuw zien hoe belangrijk deze vertalingen zijn geweest voor de oorsprong, de aard en de ontwikkeling van de Nadere Reformatie.

In dit eerste deel van een tweeluik zijn enkele bestaande Nederlandse artikelen in het Engels vertaald, om Op 't Hofs expertise voor een internationaal lezerspubliek beschikbaar te maken. Maar de meeste artikelen zijn nieuwe detailstudies, die in deze bundel voor het eerst verschijnen. Zoals weleens wordt aangegeven, is de kracht van Op 't Hof 'definitive scholarship', waarmee men bedoelt dat hij zich nogal eens concentreert op deelthema's, die hij eerst via gedetailleerde overzichten in kaart brengt om er vervolgens bijna onontkoombare conclusies aan te verbinden. Of hij maakt een grondige eerste verkenning van een onderzoeksterrein en geeft daarna voldoende mogelijkheden tot verder onderzoek. Via deze bundel komen in beeld: de identiteit van Nederlandse vertalers, hun relatie met puriteinse auteurs, drukoplagen, de weerklank van puriteinse vertalingen in publicaties en preken evenals voorbeelden van puriteinse doorwerking op lokaal niveau.

Het eerste deel van het boek is gericht op puriteinse manuscripten waarmee soms iets bijzonders aan de hand was: Op 't Hof heeft namelijk Nederlandse vertalingen van zes niet-gepubliceerde manuscripten opgespoord. Opmerkelijk is ook dat drie vertalingen van puriteinse manuscripten op de Nederlandse markt kwamen, voordat de Engelse originelen in druk waren verschenen. En verder kwam het voor dat ook vertalingen in manuscriptvorm bleven bestaan, zoals het derde hoofdstuk aantoont, waarbij de schrijver behalve Nederlandse ook Duitse en Deense vertalingen in zijn onderzoek betrekt. Met deze drie bijdragen wil Op 't Hof duidelijk maken dat manuscripten eveneens hebben bijgedragen aan de verspreiding van het puritanisme in Nederland.

Met name de hoofdstukken 4 en 5 laten de kracht van Op 't Hofs onderzoekwijze zien: gedetailleerde overzichten die tot de onomstotelijke conclusie van puriteinse invloed in Nederland leiden. Hoofdstuk 4 bespreekt puriteinse invloed via zogenaamde 'household seminaries', want verschillende Engelse pastorieën boden Nederlandse studenten voor een bepaalde periode onderdak en gaven hun vorming in de puriteinse 'practical divinity'. Hoofdstuk 5 brengt in kaart hoe leden van Nederlandse gemeenten op Engelse bodem, zoals Vincentius Meusevoet en Johannes Lamotius, het overgrote merendeel van Nederlandse vertalingen van puriteinse geschriften op hun naam hebben staan. Puriteinse invloed in Nederlandse piëtistische geschriften komt in hoofdstuk 6 aan de orde. Regelmatig gebeurde het dat piëtistische auteurs gedeelten van

puriteinse werken overnamen zonder daarbij hun bronnen te noemen, zoals blijkt uit de voorbeelden van de gebroeders Eeuwout en Willem Teellinck evenals Gisbertus Voetius, bij wie passages van puriteinse auteurs als William Whately, Lewis Bayly en William Perkins terug te vinden zijn. In hoofdstuk 7 treffen we enkele voorbeelden aan van puriteins homiletisch materiaal in Nederlandse piëtistische preken. Dit nogal beknopte hoofdstuk biedt slechts enkele gegevens, die worden gevolgd door een vrij algemene analyse waarin de auteur de invloed van puriteinse preken probeert aan te tonen. Hoewel puriteinse invloed ook op dit terrein ongetwijfeld significant moet zijn geweest, leiden de gepresenteerde resultaten niet tot de overtuigende conclusies die we van Op 't Hofs onderzoeksmethode gewend zijn en blijven er dus diverse veronderstellingen staan. Hoofdstuk 8 gaat weer wel verder in het gebruikelijke spoor. Puriteinse vroomheid zou men niet direct in legerkringen verwachten, maar de voorbeelden tonen aan dat zoiets wel degelijk het geval is geweest. De twee slothoofdstukken gaan over het Zeeuwse Sluis. Deze laten zien – via een protestactie van winkeliers op een christelijke feestdag en via laatste wilsbeschikkingen van een Schotse dienstbode – dat er op lokaal vlak wel degelijk sprake kon zijn van een daadwerkelijk door puriteinse invloed ingegeven hervormingsstreven.

Dit boek is inderdaad 'definitive scholarship', zoals de begeleidende aanbeveling van de Britse historicus Anthony Milton stelt. De meeste conclusies komen als vanzelf uit het onderzoek op en zijn meestal even helder als overtuigend. Intussen bevestigt deze studie dat het jarenlange onderzoek van Op 't Hof zijn vruchten heeft afgeworpen, want inmiddels is afdoende aangewezen én bewezen dat de invloed van het Engelse en Schotse puritanisme cruciaal is geweest voor het karakter van de Nadere Reformatie. Hopelijk kan het tweede deel van dit boeiende tweeluik over niet al te lange tijd verschijnen.

Waddinxveen R.W. de Koeijer

Sean McGever, *Born Again: The Evangelical Theology of Conversion in John Wesley and George Whitefield* [Studies in Historical and Systematic Theology] (Bellingham: Lexham Press, 2020) 249 p., $ 23.99 (ISBN 9781683593300).

Meestal zijn twee zaken bekend als John Wesley en George Whitefield worden vergeleken. Ten eerste behoorden beide predikers tot de opwekkingsbeweging van het methodisme, dat in de achttiende eeuw een opvallende en significante plaats kreeg in Engeland en Noord-Amerika. Ten tweede verschilden ze in bepaalde aspecten van de leer, zoals de vrijheid van de menselijke wil en de mogelijkheid van perfectionisme. Samengevat vertegenwoordigde Wesley de arminiaanse tak van het methodisme en Whitefield de calvinistische. Hoe groot zijn de overeenkomsten en de verschillen nu eigenlijk? Om hierop een scherper zicht te krijgen, heeft de Amerikaanse onderzoeker Sean McGever de opvattingen van Wesley en Whitefield over bekering onderzocht. De interessante vraag is dan natuurlijk of op dit cruciale snijpunt van leer en geloofsbeleving de verschillen tussen beiden aanzienlijk zijn of dat juist de overeenkomsten overheersen.

McGever beschrijft eerst hoe Wesleys visie op bekering een ontwikkeling heeft doorlopen. Eerst liet hij doop en bekering min of meer samenvallen, terwijl hij in een later stadium onderscheid maakte tussen een initiële bekering bij de doop en een 'full conversion' als een bepaalde vorm van volmaaktheid. Na zijn Aldersgate-ervaring (1738) beschouwde Wesley bekering meer als een plotselinge beleving die opkomt uit

het geloof in Christus en aan het begin van het christenleven staat. Hoewel hij later ruimte leek te geven aan een geleidelijke levensverandering, bleef hij toch vooral het plotselinge karakter ervan benadrukken. Belangrijke noties die nauw samenhangen met bekering zijn de voorafgaande schuldervaring en de erop volgende geloofszekerheid. Ook in zijn visie op de relatie tussen bekering en geloofszekerheid is volgens McGever bij Wesley een ontwikkeling zichtbaar. Terwijl hij deze eerst sterk verbond met een heilig leven, plaatste hij haar na Aldersgate direct aan het begin van het christenleven, als vrucht van het directe getuigenis van Gods Geest in elke gelovige. Later kwam er ook op dit punt nuance, toen Wesley stelde dat geestelijke zekerheid voor elke gelovig beschikbaar is, maar niet wordt vereist. Verder beschouwde hij bekering niet als een eindpunt, maar als een belangrijk markeringspunt dat tot gehoorzaamheid en volmaaktheid leidt. Het is dan nog wel mogelijk om achterop te raken en zelfs de wedergeboorte en de rechtvaardiging te verliezen, wat bekering opnieuw noodzakelijk maakt.

Whitefield kende veel minder ontwikkelingen dan Wesley. Vanaf het begin zag hij bekering niet alleen als de initiële vernieuwing van de mens, maar ook als een voortgaand proces. Evenals bij Wesley speelde bij Whitefield de bekeringservaring een beslissende rol, waarbij schuldbeleving voorafgaat aan de kennis van Christus. Kenmerkend voor Whitefield was dat hij bekering nauw verbond met het concept van de nieuwe geboorte, de fundamentele innerlijke vernieuwing van de mens die daarna zichtbaar wordt in een heilig leven. Whitefield liet dus alle nadruk vallen op de genade, die teruggaat op Gods verkiezende liefde en daardoor het uiteindelijke behoud garandeert, waardoor definitieve geestelijke afval onmogelijk is.
De conclusie van McGevers onderzoek is dat enkele verschillen tussen Wesley en Whitefield hun overheersende overeenkomst niet uitwissen: volgens de auteur is hun beider visie te omschrijven als 'inaugurated teleology'. Deze term geeft aan dat bekering een begin heeft en tegelijk het duidelijke doel van een toekomstige verheerlijking. Onder deze koepel belijden Wesley en Whitefield dat bekering uit Gods genade voortkomt, een ervaringsgebeuren is, een wending kent van zichzelf tot Christus, wordt voorafgegaan door een diepe schuldbeleving, in de weg van het geloof plotseling plaatsvindt maar niet altijd direct wordt herkend, en vervolgens een voortgaand, door goede werken gemarkeerd proces is.

McGever heeft hiermee aangetoond dat de verschillen tussen de arminiaanse Wesley en de calvinistische Whitefield in de context van het Engelse methodisme geen onoverbrugbare kloof vormden. Bekering was voor hen beiden een centraal begrip dat samenging met voorafgaand schuldbesef, overgave aan Christus en voortgaande vernieuwing. Ondanks spanningen beschouwden beide predikers elkaar tot het einde toe dan ook als broeders, terwijl het niemand minder was dan Wesley die de preek bij Whitefields begrafenis hield. Niettemin kon de onmisbare menselijke inbreng in Wesleys arminianisme uitgroeien tot een andere prediking en geloofsbeleving, zoals bekend is in de geschiedenis van de remonstranten in Nederland. Maar ook in Engeland en Noord-Amerika stonden de ontwikkelingen niet stil, want een eeuw later kon men in de kring van Wesleys nazaten een opwekkingsprediking beluisteren die bekering losmaakte van een voorafgaande schuldbeleving en die via 'revival meetings' steeds meer werd geregisseerd. Deze oppervlakkige inslag is in bepaalde sectoren van het moderne Engelstalige evangelicalisme tot op vandaag de dag aanwezig.

Waddinxveen R.W. de Koeijer

Mark A. Lamport, Benjamin K. Forrest, Vernon M. Whaley (red.), *Hymns and Hymnody: Historical and Theological Introductions.* deel 1: *From Asia Minor to Western Europe;* deel 2: *From Catholic Europe to Protestant Europe;* deel 3: *From the English West to the Global South* (Eugene: Cascade Books, 2019) xxx + 335 p.; xxiv + 330 p.; xxii + 364 p.; $ 33.60; $ 32.80; $ 35.20; set: $ 96.00 (ISBN 9781498299800; 9781532651250; 9781532651281).

Psalmen en kerkliederen oefenen al eeuwenlang een grote invloed uit op het geloofsleven van christenen. Omgekeerd vormen gezangen en geestelijke liederen een spiegel van de tijd waarin ze gemaakt zijn en van de theologie die dan leidend is. Vanuit dat dubbele vertrekpunt biedt de uitgave *Hymns and Hymnody* een overzicht van twee millennia kerkliedtraditie. Het gaat om zestig korte essays, verdeeld over drie banden, geschreven door een internationaal gezelschap van meer dan vijftig liturgiewetenschappers en kerkliedkenners. Daarbij heeft iedere bijdrage dezelfde structuur: eerst de historische achtergrond van een collectie of dichter, dan theologische perspectieven naar aanleiding van de inhoud van de liederen, vervolgens de vraag naar de bijdrage van het besproken materiaal aan liturgie en lofprijzing, dan een aantal speciale liederen van deze lieddichter of uit deze periode, en tot slot een bibliografische handreiking. Dat is een mooi uitgangspunt, waardoor de meeste essays meer bieden dan het gebruikelijke lemma in een hymnologisch naslagwerk. Soms is het format wel wat geforceerd, omdat inhoudelijk zeer uiteenlopende thema's (Luthers bijdrage aan het kerklied, het gezang 'Holy! Holy! Holy' van John Bacchus Dykes, de muzikale theologie van Georg Friedrich Händel, de liederen van de negentiende-eeuwse Engelse dichteres Frances R. Havergal, postkoloniale gemeentezang in Afrika, hedendaagse praise- en worshipmuziek) niet allemaal precies langs dezelfde lijn te behandelen zijn.

Het eerste deel bestrijkt de eerste vijftien eeuwen van het christendom – in z'n volle breedte. Naast voor de hand liggende thema's als hymnen en credoteksten in het Nieuwe Testament (nota bene: het Oude Testament blijft helemaal buiten beschouwing), de psalmen in de vroege kerk, de Latijnse hymnen, het gregoriaans, de middeleeuwse sequensen en het lied in de volkstaal bijvoorbeeld ook aandacht voor de Syrische en Byzantijnse traditie en voor Vlaamse componisten als Josquin des Prez en Guillaume Du Fay. Sommige bijdragen in dit deel, zoals over de liederen van de verschillende middeleeuwse kloosterorden, zijn wel wat specialistisch. Ook is er zo nu en dan overlap tussen de verschillende bijdragen.

Deel 2, waarin de zestiende tot en met de achttiende eeuw worden behandeld, komt dichtbij met bijdragen over Luthers lied en Calvijns inzet voor het Franse psalter (helaas wordt in dit essay het oude misverstand nog herhaald dat Goudimel een van de melodiecomponisten van het Geneefse Psalter zou zijn), de Duitse dichter Paul Gerhardt en de Engelse puritein Richard Baxter (zelfs aan het poëtisch werk van John Bunyan wordt aandacht besteed), de Engelse dichters Isaac Watts en de broers Charles en John Wesley. Maar ook is er ruime aandacht voor bijvoorbeeld de rooms-katholieke hymnologische traditie en voor het lied in de missionaire en koloniale context.

Deel 3 bestrijkt de periode van de negentiende eeuw tot heden, met onder andere het Psalter in Noord-Amerika, de liederen van de methodisten en ook opvallend veel aandacht voor gospelmuziek en het kerklied van het zuidelijk halfrond en bij niet-westerse gemeenschappen.

Een index op liedregels en een register op namen en zaken bieden een goede ingang tot dit standaardwerk. Een tijdlijn in alle drie

de delen geeft een mooi overzicht van de hymnologische highlights in de desbetreffende periode.

Deze uitgave is wel duidelijk vanuit een Amerikaans c.q. Engelstalig perspectief gemaakt. Zelfs de bijdragen over Luther en de lutherse kerkliedtraditie zijn van de hand van Amerikanen. Nederland is – helaas – helemaal niet in beeld. Het werk van Nederlandse hymnologen en liturgiewetenschappers over bijvoorbeeld het Geneefse Psalter wordt niet genoemd, belangrijke lieddichters als Willem Barnard en Ad den Besten zijn blijkbaar niet bekend, hymnologische hoogtepunten als het *Liedboek voor de kerken* (1973) en het *Liedboek 2013* blijven onvermeld – terwijl vergelijkbare uitgaven uit bijvoorbeeld Schotland wel de revue passeren. De enige referentie aan de Nederlandse kerkliedtraditie is de psalmberijming van Dathenus, die dan ook nog foutief in 1565 wordt gedateerd...

Deze kanttekeningen nemen niet weg dat in dit driedelige werk heel veel belangrijk hymnologisch materiaal is samengebracht, dat geschreven is vanuit een waardevol (praktisch-)theologisch perspectief.

Apeldoorn J. van der Knijff

Missiologie en oecumenica

J. Kommers, *Triumphant Love: The Contextual, Creative and Strategic Missionary Work of Amy Beatrice Carmichael in South India* (Durbanville: AOSIS, 2018) 663 p., AZR 747.83 (ISBN 9781928396215).

Hans Kommers, emeritus predikant en buitengewoon hoogleraar aan de theologische faculteit van de North-West University in Potchefstroom, heeft een omvangrijke biografie geschreven van de zendelinge Amy Carmichael (1867-1951). Haar levenswerk en levensgeschiedenis vormen voor hem een bron van inspiratie. Het vuistdikke boek telt 22 hoofdstukken en heeft een chronologische opbouw. Het is indrukwekkend en soms ook ontroerend om te lezen hoe Amy zichzelf opoffert voor de dienst in Gods Koninkrijk en met name voor de kinderen in India.

Het boek is in prettig Engels geschreven en bevat veel citaten uit Amy's dagboeken en uitgaven voor het thuisfront waardoor de lezer over haar schouders meekijkt naar haar zendingswerk en in haar hart kijkt. Amy's spiritualiteit is heel christocentrisch: 'He is very dear. Our last words must be of Him, the beloved, the Altogether Lovely – or to Him – our own Master.'

Na een korte periode in Japan en Sri Lanka (toen nog Ceylon) begint zij in 1895 aan haar levenswerk in India. Haar werk concentreert zich vanaf 1901 in de Dohnavur Fellowship, een communale gemeenschap waarin meisjes worden opgevangen die voor de tempelprostitutie bestemd zijn. Deze kinderen - vanaf 1918 is er ook een huis voor jongens - worden door hun arme ouders aan de hindoetempels verkocht om tot *devadasi* (slavin van God) gewijd te worden. Als Amy in haar boeken *Things as They Are* (1903) en *Lotus Buds* (1909) deze misstanden beschrijft, roept dat weerstand op aan het thuisfront en zelfs bij andere zendelingen in India.

Kommers had wellicht iets meer aandacht kunnen besteden aan de mogelijke schaduwkanten van haar aanpak, die vanuit een kritische postkoloniale benadering van de zendingsgeschiedenis naar voren gebracht worden. Zo ontbreekt een verwijzing naar het artikel van Jo-Ann Wallace (1998) die spreekt over 'kidnapping of Hindu infant girls' en beweert dat veel baby's de ontvoering niet overleefden, overigens zonder die bewering te onderbouwen. De omgang van de zending met (wees)kinderen is een gevoelig terrein waarop ook fouten zijn gemaakt.

Kommers volgt vooral het perspectief van Carmichael zelf en reflecteert op verschillende aspecten van haar spiritualiteit. Haar geschriften zijn doortrokken van een mystieke gloed en Kommers laat heel mooi zien hoe deze erudiete vrouw zich laat inspireren door auteurs als Thomas à Kempis en Bernard van Clairvaux. Haar spiritualiteit blijkt uit citaten zoals 'all work that had in it the seed of eternity was bound to pass through a baptism of suffering...' (385). Aangrijpend en ontroerend is het ook om te lezen hoe zij omgaat met eenzaamheid en met haar keuze om single te blijven. 'The devil [...] painted pictures of loneliness – I can see them still' (129), schrijft zij daar veertig jaar later over.

De puriteinse invloed die zij meekrijgt vanuit haar Iers-presbyteriaans ouderlijk huis wordt aangevuld met het piëtisme van de Keswick Convention. Er lijkt een verband te zijn tussen de neiging van Amy om zelfstandig en autonoom te opereren en de nadruk in de Keswick-spiritualiteit op Gods onmiddellijke leiding bij biddend genomen beslissingen. Er is bij haar sprake van een combinatie van ootmoed en mystiek met een sterk bewustzijn van roeping (562). Dat kan echter ook leiden tot de neiging om eigen inzichten te vereenzelvigen met de wil van God. Amy legt een ongekende wilskracht en doorzettingsvermogen aan de dag, maar zij is ook kwetsbaar voor eenzijdigheden en vindt het moeilijk om goed om te gaan met iemand die naast haar staat (296).

Kommers ziet in Amy Carmichael vooral een inspirerend voorbeeld van toewijding aan de zending en uit zijn zorgen over de focus van de kerk in de 21ste eeuw. De biografie tendeert soms wel naar een hagiografie, al is dat uitdrukkelijk niet de bedoeling van de auteur (6). De kracht ligt vooral in de uitgebreide en gedetailleerde annotatie vanuit de bronnen en in de plaatsing van Carmichaels levensgeschiedenis in een breder historisch en theologisch verband. Het was voor de layout overigens fraaier geweest als de 2487 (!) voetnoten per hoofdstuk genummerd waren.

Deze uitgebreide biografie is stichtelijk om te lezen alsook inzichtgevend voor belangrijke aspecten van de zendingsgeschiedenis. Het is mogelijk om een gedrukt exemplaar bij AOSIS te bestellen, maar het boek is ook gratis als e-book of pdf te downloaden van https://books.aosis.co.za. In haar voorwoord noemt Jacky Woolcock, die als zendelinge in Dohnavur gewerkt heeft, deze biografie het definitieve naslagwerk over de geschiedenis van Amy's zendingswerk.

H. van den Belt

Dogmatiek

A. van de Beek, *Spreken over God: Hoofdlijnen van de theologie* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2020) 303 p., € 22,50 (ISBN 9789043533577).

Sinds 1996 schrijft dr. A. van de Beek aan zijn indrukwekkende serie 'Spreken over God'. In 2017 verschijnt het laatste deel daarvan: *Mijn Vader, uw Vader: Het spreken over God de Vader*. In het nu verschenen boek *Spreken over God: Hoofdlijnen van de theologie* biedt de schrijver een verkorte weergave van de hele reeks. Hij merkt op dat dit boek niet zozeer een samenvatting is, maar dat de teksten te lezen zijn als een doorlopend vertoog. Het blijkt een verhandeling te zijn die de lezer meeneemt over de hoogten en door de diepten van zijn theologische denken. *Spreken over God* is een voldragen vrucht van vele jaren studeren, doceren en publiceren.

In kort bestek krijgt de lezer een heldere indruk van de hoofdzaken van de dogmatiek zoals Van de Beek die ziet. Hij volgt daarbij

de opzet van zijn dogmatische serie. Die zet in met de christologie, gaat via de plaats van Israël in Gods heilsgeschiedenis naar de eschatologie en de pneumatologie, om vervolgens de ecclesiologie en de leer van de schepping te behandelen, om ten slotte uit te komen bij het spreken over God de Vader. Het boek sluit af met een hoofdstuk met als titel 'Altijd dat kruis', dat verwijst naar een (pastoraal) boekje uit 2018.

Van de Beek geeft in kort bestek aan deze onderwerpen een diepe inhoud in een veelal prikkelende schrijfstijl. In de afgelopen jaren is door velen op die inhoud gereageerd. Steeds levert het verschijnen van zijn boeken theologisch debat op. Dat komt omdat inhoud en stijl veel hebben van een tegenstem in een koor van dogmatieken – vaak als een spannend contrapunt, soms als een wringende dissonant. Op de theologische discussiepunten ga ik inhoudelijk hier verder niet in.

Wel breng ik het volgende naar voren. Van de Beek hanteert in zijn boeken een methode die gekenmerkt wordt door het exegetiseren van de Heilige Schrift en het luisteren naar stemmen uit (vooral) de vroege kerk. De opbrengsten daarvan giet hij in een eigen vorm en inhoud. Vervolgens plaatst hij deze resultaten tegenover diverse fronten. Op deze wijze stelt hij allerlei (hedendaagse) denkbeelden en visies aan de kaak – vooral als het gaat over de schepping en over God de Vader. Wat die fronten zijn en tegen wie hij opponeert, wordt echter vaak niet duidelijk. Dat is een methodische keuze, maar die heeft wel consequenties. De thetische delen van dit boek zijn verrijkend en verdiepend. Maar de antithetische ondertoon roept vragen op: tegen wat en wie reageert hij? Ik zou dat helder benoemd willen krijgen, omdat dat het debat verdiept – misschien soms verscherpt, maar in elk geval verheldert.

Op de flaptekst staat: '*Spreken over God* is bedoeld voor studenten theologie en voor iedereen die in theologie geïnteresseerd is'. Ik onderschrijf dat van harte. Kennis van systematische theologie groeit vooral wanneer men verschillende dogmatieken naast elkaar leest. Wanneer men bijvoorbeeld de *Christelijke dogmatiek* van G. van den Brink en C. van der Kooi vergelijkend bestudeert met *Spreken over God*, dan bewerkt dat verbreding en verdieping van inzicht in methode en inhoud. Maar ook zonder vergelijking is *Spreken over God* wat mij betreft een 'must read' voor elke theoloog.

De slotzin van dit boek luidt: 'We stoppen met de theologie. We gaan vieren en leven.' Wat deze persoonlijk getinte opmerking precies inhoudt, laat zich raden. Wat mij betreft is om te kunnen vieren en leven het niet nodig om te stoppen met theologie. Integendeel. Ook met de theologie van Van de Beek kunnen we vieren en leven.

Hoevelaken A. Goedvree

Bram van de Beek en Herwi Rikhof, *Wij geloven: De geloofsbelijdenis van Nicea/Constantinopel uitgelegd* (Utrecht: Kok-Boekencentrum, 2019) 220 p., € 19,99 (ISBN 9789043532716).

Twee systematisch-theologische emeritus hoogleraren hebben, vanuit de overtuiging dat de eenheid van het geloof zoals dat beleden wordt groter is dan de nuances die de eeuwen door ontstaan zijn, samen een boek geschreven over de geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel, omdat deze de expressie van die eenheid zou zijn. Van de Beek, emeritus hoogleraar van de VU, schrijft vanuit verbondenheid met de protestantse traditie en Rikhof, emeritus hoogleraar van de Universiteit van Tilburg en priester van het bisdom 's-Hertogenbosch, vanuit verbondenheid met de Romana. Ze hebben elk de concepten voor bepaalde

hoofdstukken verzorgd, maar schrijven het boek wel onder gezamenlijke verantwoordelijkheid. Daar is durf voor nodig, want je merkt duidelijk dat ze beiden hun eigen aanpak hebben.

Het is een uitermate boeiend en leerzaam boek geworden, dat schuurt en zowel tegenspraak als hartelijke instemming oproept. Een boek waarin hoog wordt opgegeven van de drie-enige God, zijn Woord, zijn kerk, de sacramenten en de 'Traditie', door de auteurs met een hoofdletter geschreven.

Soms ervaar je ook vervreemding. Bijvoorbeeld als gezegd wordt dat erfzonde verwijst 'naar dat hele grijze gebied van kwaad dat weliswaar door menselijke beslissingen tot stand is gekomen maar waarvoor niemand persoonlijk en individueel verantwoordelijk kan worden gesteld...' (54). En Romeinen 5 dan? Het meest vervreemdend ervoer ik de verhandeling over de maagd Maria, waarin het gezag van de 'Traditie' wel erg overheerst.

In hoofdstuk 6, over de incarnatie, lezen we dat we die vooral niet moeten zien als een noodgedwongen reactie op de zondeval, maar als uiting van Gods liefde en barmhartigheid. Omwille van ons heil. Prachtige dingen worden verder gezegd over het lijden en sterven van Christus en over zijn veroordeling op grond van degelijke theologie.

Ook over de verzoening worden diepzinnige dingen gezegd. Weldadig dat de leer van Anselmus niet onderuit wordt gehaald, hoewel de plaatsvervanging met uitgebreide tekstverwijzingen wordt aangevuld met de participatie, namelijk dat Jezus het hele mens-zijn heeft opgenomen en alle mensen in Hem participeren. De consequentie hiervan lijkt misschien dat alle mensen gered worden. Elders in het boek lezen we echter dat we beoordeeld worden op de werken van barmhartigheid en dat Gods vijanden vernietigd worden en een mens alleen herleven kan, als de Geest zorgt voor innerlijke vernieuwing. Een overgang, die volgens de auteurs wordt gemarkeerd door de doop, waarin ons oude leven met Christus begraven wordt en je de Heilige Geest ontvangt. Prachtige gedachten waar het de geloofsdoop betreft, maar voor de kinderdoop lijkt me dit nogal optimistisch. Volgens de auteurs zijn er voor de vruchten tijd en geduld nodig; God zou zelfs kunnen wachten tot na het laatste oordeel.

Waar het over de kerk gaat, merk je dat beide auteurs hun zegje doen. Ze beweren dat de katholieke kerk van na het Concilie van Trente, waar Rome schoon schip maakte, geen reden geweest zou zijn voor het schisma van de Reformatie, wat ze als noodoplossing zien. Volgens hen is het nodig dat Luther en Calvijn heilig verklaard worden en dat de protestanten de bisschop van Rome erkennen als leider.

De auteurs zien geen tegenstelling tussen het gezag van de Schrift en dat van de kerk, want de Geest leidt de kerk in alle waarheid. De verhouding Schrift en 'Traditie' komt ook uitgebreid aan de orde. In het hoofdstuk over de maagd Maria wordt gesteld dat ze allebei uit 'dezelfde goddelijke oorsprong' komen (78). De heilige overlevering zou 'het woord van God' ongerept doorgeven aan de opvolgers van de apostelen. In hoofdstuk 9 volgt echter een evenwichtiger uitwerking, waar zelfs wordt beweerd dat binnen de rooms-katholieke theologie de Schrift het hoogste gezag heeft. En studie van de Schrift 'de ziel' van de theologie is.

In het hoofdstuk over de ene heilige katholieke en apostolische kerk wordt het instituut kerk wel erg hoog neergezet, vooral als beweerd wordt dat de Heilige Geest hier en nergens anders reddend werkt. Over de eucharistie lezen we vervolgens dat we daarin Christus zelf ontvangen, het is zijn 'praesentia realis'. Genezen de auteurs met de opmerking dat ze, vooral in de eucharistie, geen fundamenteel verschil zien tussen

de tradities van Rome, Wittenberg en Genève, de breuk niet 'op het lichtst'? De opmerking dat de gereformeerde traditie het hart uit haar eredienst heeft weggesneden door de eucharistie te beperken tot enkele malen per jaar en dat de preek daardoor een sacramenteel karakter kreeg, verdient verdere doordenking.

In het laatste hoofdstuk wordt nog een verwoede poging gedaan om de verschillende visies op het 'filioque' te verzoenen. Ondanks alle 'mitsen en maren' en het missen van literatuurverwijzing, een waardevol boek!

Gouda H. Liefting

Frank Hofmann, *Wie redet Gott mit uns? Der Begriff „Wort Gottes" bei Augustin, Martin Luther und Karl Barth* (Zürich: Theologischer Verlag Zürich, 2019) 274 p., € 36,90 (ISBN 9783290182649).

De auteur van deze systematisch-theologische dissertatie promoveerde eerder in de filosofie, op het waarheidsbegrip. Hij noemde zich toen agnost. De godsvraag liet hem evenwel niet los, en dat leidde uiteindelijk tot deze tweede dissertatie in Marburg. Hij werd gegrepen door de nadruk op Gods transcendentie in het denken van Karl Barth; door de idee dat God zichzélf meedeelt: het begrip 'Woord Gods'. In dit proefschrift brengt hij dit theologische begrip in gesprek met de hedendaagse taalfilosofie. Hij begint na de inleiding (11-21), waarin we naast de probleemstelling ook een kort literatuuroverzicht vinden, met een hoofdstuk over het Woord Gods in de Bijbel (23-45). Daar komen we immers reeds een God tegen die spreekt en zo gemeenschap zoekt en sticht. Hofmann onderscheidt vijf verschillende aspecten: het profetische, het gebiedende, het scheppende, het gepersonifieerde (Spreuken 8, Johannes 1) en het kritische woord. Bij het kritische woord behandelt hij 1 Korinthe 1:18-25. Hij verbindt met elk aspect van het woord een andere functie en een ander doel. Het werd mij bij het lezen niet altijd duidelijk waarom deze zo strak gekoppeld worden. Zo noemt hij als doel van het gepersonifieerde woord 'zelfkennis' en als doel van het kritische woord 'soteriologie' (schema op pagina 44). Hier lijkt van enige oversystematisering sprake.

Het tweede hoofdstuk (47-97) gaat over Augustinus. Augustinus ziet woorden als tekens voor dingen. Zij verwijzen ons naar de werkelijkheid en kunnen zo ook de werkelijkheid ontsluiten, maar ze zijn niet in zichzelf betekenisvol. In relatie tot het goddelijke zijn de tekens ontoereikend, maar noodzakelijk. In *De trinitate* gaat Augustinus evenwel een stap verder en leidt hij de betekenis niet af uit de verwijzing maar uit het gebruik. De auteur ziet hier een parallel met Wittgensteins vroege, respectievelijk late taaltheorie.

In het derde hoofdstuk (99-145) behandelt Hofmann Luther. Bij hem is het 'Woord Gods' niet een apart thema, maar het centrum dat alles doortrekt. Hij zoekt niet iets achter dit Woord, zoals in een verwijzings- of afbeeldingstheorie gebeurt. De taal is vooral een groot geschenk, zonder hetwelk de mens de werkelijkheid niet zou kunnen bevatten. De mens ervaart het Woord Gods als aanspraak, en kan zichzelf vanuit die aanspraak opnieuw leren kennen, vernieuwd worden. Dit gebeuren gaat via de metaforische, menselijke taal, maar de mens heeft er ten diepste geen vat op.

Het vierde hoofdstuk (147-198) is gewijd aan Karl Barth. Hij maakt als geen ander het Woord Gods tot uitgangspunt van de theologie. 'Woord' is hier volgens Hofmann niet metaforisch bedoeld, maar ook niet supranaturalistisch; het heeft betrekking op concrete communicatie. De openbaring is een wereldlijk gebeuren, door middel van menselijk spreken, maar het blijft een geheimenis. Het

slagen van de communicatie, dat het woord des mensen hier en nu Woord Gods wordt en is en mensen verandert, is immers niet te plannen of beheersen. Hij ziet in Barths denken treffende parallellen met de latere Wittgenstein en J.L. Austins theorie van taaldaden. In de bijbehorende analyse van het laatste hoofdstuk legt hij er grote nadruk op, dat het Woord Gods als menselijke taaldaad pas slaagt, wanneer de hoorder er met geloof op antwoordt. Daarom verwerpt hij Bayers analyse van de belofte *(promissio)* als performatieve act (232). Naar mijn idee gaat hier iets scheef in de taalfilosofische analyse van een theologische theorie. Wil theologisch gesproken de term 'Woord Góds' niet mede juist zeggen dat het, in tegenstelling tot menselijke woorden, een scheppend woord is? Het geloof is dan niet voorwaarde voor het slagen van deze taaldaad, maar hooguit de wijze waarop deze tot voltooiing komt.

In dit al genoemde zesde en laatste hoofdstuk (199-252) geeft de auteur de systematisch-theologische balans. Het hart van de auteur ligt het meest bij Karl Barth, wiens denken sterk vanuit Jüngel en vooral vanuit Dalferth, die pionierswerk verrichtte ten aanzien van de verbinding van openbaringstheologie en taalfilosofie, benaderd wordt. Hij legt in gesprek met Martin Laube nog eens uit dat hij het Woord Gods niet als aparte categorie van de taal, maar als het wezen van de taal ziet. Van daaruit kan hij ook modern taalgebruik kritiseren (244vv.). Voor mij bleef na lezing van dit kernachtig geschreven proefschrift vooral de vraag over of er ook inhoudelijk-theologische winst is bij deze taalfilosofische benadering van het Woord Gods, of dat de oorspronkelijke dogmatische inhoud en betekenis niet juist verschralen. Er gebeurt in ieder geval iets als we de term 'Woord Gods' uit het dogmatische 'taalspel' overbrengen in het taalfilosofische.

Waddinxveen W.M. Dekker

Mattijs Ploeger, *Geloof dat probeert te begrijpen: Bijdragen tot een oud-katholieke theologische benadering* [Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie, 63] (Amersfoort/Sliedrecht: Merweboek, 2020) 194 p., € 24,50 (ISBN 9789057872044).

De rector van het Oud-Katholiek Seminarie, verbonden aan de Universiteit Utrecht, stelt in deze bundel het eigene van de oud-katholieke theologie aan de orde. De systematisch-theologische hoofdstukken komen voort uit de colleges die hij geeft als docent systematische theologie en liturgie. Daarnaast heeft hij ook enkele lezingen en toespraken bewerkt tot artikelen.

In de eerste twee hoofdstukken tast hij af wat de oud-katholieke identiteit eigenlijk is. Hij kiest daarbij uitdrukkelijk niet voor een liberale benadering, die het geloof fundeert in de ervaring van het individu en in de cultuur. Openbaringstheologie legt 'het primaat bij (de bronnen van) het christelijk geloof. Van daaruit wordt het heden geïnterpreteerd, getaxeerd en eventueel bekritiseerd' (24). Het is natuurlijk nog wel de vraag hoe je dan die openbaringstheologie precies invult. Ploeger kiest voor een hermeneutische benadering die hij afzet tegen een fundamentalistische benadering, die hij een rationalistische en positivistische werkelijkheidsopvatting en dito manier van bijbellezen verwijt.

Daarmee heeft hij vooral gezegd wat de oud-katholieke theologiepositie niet inhoudt: niet vrijzinnig en ook niet fundamentalistisch. Hij vult dat nader in door te stellen dat Jezus Christus als de levende Verlosser zowel subject als object van de hermeneutiek is. Door het werk van de Geest kunnen we telkens opnieuw ontdekken wat het in een concrete situatie betekent dat Christus de Heer is en zo is de hermeneutiek christologisch en pneumatologisch verankerd.

In het volgende hoofdstuk voert Ploeger

een pleidooi voor een neopatristische benadering van de theologie, gekenmerkt door een herbronning in de Bijbel en de vroege kerk. Aan de hand van de christologie werkt Ploeger dit nader uit. Volgens hem vindt er in de late Middeleeuwen een versmalling plaats doordat het werk van Christus zich helemaal concentreert in zijn kruisdood voor onze verlossing. 'De vraag waarom God mens werd, wordt uitsluitend beantwoord in relatie tot zijn offerdood' (53). Die anselmiaanse visie werkt ook door in de Reformatie waar de sacramentele *gratia infusa* vervangen wordt door de juridische *gratia imputata*. Daartegenover pleit Ploeger voor een holistische visie die uitgaat van de volheid van zijn persoon en werk, van het Christusmysterie.

Na deze twee hoofdstukken volgen de sacramenten, de liturgie, het ambt en Maria. De oriëntatie op de *patres* blijkt onder andere bij de opvatting over de sacramenten. De bemiddeling van het heil vindt plaats door de participatie aan het *mysterion*, het geheimenis. In de late Middeleeuwen maakte deze denkwijze plaats voor een 'of-of'-denken waarbij het teken of slechts symbolisch is of helemaal identiek met de betekende zaak. In de Reformatie en de Contrareformatie zijn deze opvattingen verder uitgewerkt.

Het boek kenmerkt zich door een heldere schrijfstijl en geeft een goed inzicht in wat ik de meer traditionele oud-katholieke theologie zou willen noemen: congeniaal met de vroege kerk, met sympathie voor de theologie van de Reformatie, maar wel met een sterke focus op de sacramentaliteit van de genade die bemiddeld wordt door het ambt en door de kerk. Het 'afgescheiden' karakter van de Oud-Katholieke Kerk wordt gecompenseerd door een sterke verbinding met de oosterse orthodoxie en de Anglicaanse Kerk.

Wat mij betreft had Ploeger het gesprek met de gereformeerde theologie (en de protestantse traditie in het algemeen) nog wel iets meer expliciet mogen maken. Bij andere onderwerpen - bijvoorbeeld de oud-katholieke jansenistische en augustijnse genadeleer - was die verbinding misschien wat meer uit de verf gekomen. Ploeger sluit vaak aan bij de opvattingen van Andreas Rinkel (1889-1979). In zijn 'Dogmatische theologie' leunt deze oud-katholieke theoloog en bisschop op de *Gereformeerde dogmatiek* van Herman Bavinck die hij gebruikte voor zijn colleges. Ploeger neigt er soms toe om van de protestantse posities die hij afwijst - zoals de schriftleer en de sacramentsleer - een vertekend beeld te schetsen. Al is het natuurlijk onontkoombaar om in het korte bestek van historische passages in een systematisch-theologisch vertoog wat te kort door de bocht te gaan.

De docent en priester van het bisdom Haarlem laat af en toe ook in zijn hart kijken. Veelzeggend is zijn reactie op een opmerking dat oud-katholieken geen devotie tot Maria zouden hebben. 'Toen heb ik een botte wedervraag gesteld: "Hebben we dan wel devotie tot Christus?" Of hebben we als oud-katholieken eigenlijk helemaal geen devotie - in de zin van: vrome toewijding, eerbied en ontzag?' (179). Uit deze bundel blijkt een vrome betrokkenheid op de katholieke geloofsleer en op het eigene van de oud-katholieke traditie daarin.

H. van den Belt

GertJan Roest, *The Gospel in the Western Context. A Missiological Reading of Christology in Dialogue with Hendrikus Berkhof and Colin Gunton* [Studies in Reformed Theology Volume 37] (Leiden/Boston: Brill, 2019) 425 p., € 68,00 (ISBN 9789004386471).

Dit boek is de handelseditie van een proefschrift, dat in 2016 aan de Vrije Universiteit werd verdedigd. Dr. Roest is jarenlang missi-

onair werker geweest en doceert missiologie aan de Theologische Universiteit Kampen. De ondertitel geeft aan dat hij de christologie van onze landgenoot Hendrikus Berkhof (1914-1995) en die van de Engelse systematisch theoloog Colin Gunton (1941-2003) vanuit missionair perspectief met elkaar heeft vergeleken. De hoofdtitel brengt tot uitdrukking dat het Roest erom gaat hoe zij het hart van het christelijk geloof, de christologie, hebben doordacht met het oog op de vertolking van het evangelie in de westerse context van hun tijd, eind twintigste eeuw. De keuze voor deze twee tot de gereformeerde traditie behorende theologen werd mede ingegeven door het feit dat zij er heel verschillend mee zijn omgegaan.

Berkhof begon als orthodox theoloog, maar heeft gaandeweg steeds meer afstand genomen van het klassieke dogma. In zijn *Christelijk geloof* is Jezus Christus niet de mens geworden eeuwige Zoon van God, maar de nieuwe mens die in de geschiedenis het verbond van God heeft vervuld, zodat de Geest nu van daaruit kan werken. Gunton studeerde theologie in een tijd, waarin de klassieke theologie onder vuur lag, maar het heeft hem er niet van weerhouden om in zijn doordenking van de christologische vragen dicht bij de klassieke benadering te blijven en ook voor de fundamentele waarheid van de leer van de triniteit op te komen. Hij deed dat echter op een heel bepaalde manier, namelijk door de kritiek van de moderniteit op het kerkelijk dogma voluit ernstig te nemen, en die te verwerken door in de omgang met de Schrift antwoorden te zoeken (167). Waar Berkhof in zijn 'contextualisering' van het christelijk geloof het eigentijdse denken naast enige kritiek toch vooral 'credits' gaf, stelde Gunton zich veel kritischer, maar zeker niet minder tijdbewust en tijdbetrokken op. Hij had vooral oog voor hoe de Geest de levende Christus vandaag in de cultuur aan de orde stelt. Een sprekend voorbeeld van zijn werkwijze is dat hij verzoening niet verstaat als betaling aan een eisende God, maar als het ultieme offer dat God geeft om de mens die zichzelf in de chaos van de zonde heeft gestort terecht te brengen. God heeft niet willen toestaan dat de mens zichzelf in zijn gebonden zijn door de machten zou vernietigen, en de kracht van de opgestane Christus werkt door de Geest die in zijn opofferende liefde mensen bevrijdt en hoop wekt. Heeft Berkhof, vraagt Roest, wel voldoende het gevaar van de idolatrie gezien, de aan de moderniteit eigen neiging om de rede, de wil, de autonomie te vergoddelijken?

Wat levert dit onderzoek op voor de wijze waarop wij het evangelie vandaag kunnen communiceren? Om deze vraag gaat het, want in zijn werk onder hoogopgeleide Amsterdammers is Roest steeds opgelopen tegen de verstaansbarrières voor het evangelie. Hij pleit ervoor te letten op hoe de vroege kerk het deed. Zonder zich wetenschappelijk rekenschap te (kunnen) geven van contextualiteit en van daarop gerichte hermeneutiek, hebben christenen het evangelie zo 'belichaamd' dat ze vanzelf kritisch en uitnodigend op hun cultuur betrokken waren. De contextualisering zoals die nodig is houdt niet in, de eigen cultuur zelfstandig gewicht geven, of ook de eigen tijd te duiden, om zodoende over een criterium voor de vertolking van het evangelie te beschikken. Het kan alleen zo, dat we onszelf als mensen van deze tijd laten oordelen, vrijspreken en heiligen in een gehoorzaam en volhardend luisteren naar wat de Geest in en door de Schrift tot de gemeente zegt. Dan kan het niet anders of we zien dat de cultuur van onze tijd ook ons meer stempelt dan we ons bewust zijn en ons lief is.

Ik heb deze studie met veel interesse en bewondering gelezen. Het onderzoek is vanuit een duidelijke vraagstelling verricht en helder gestructureerd uitgevoerd. Het heeft

ook nog eens een goed leesbaar boek opgeleverd dat uitdaagt om in een nog altijd door autonomie gestempeld cultureel klimaat, met onderstromen van antihumanisme en – dat zagen Berkhof en Gunton nog niet – opkomende nieuwe religiositeit het evangelie te vertolken als Gods kracht tot behoud voor ieder die gelooft.

Apeldoorn G.C. den Hertog

Praktische theologie

Leon van den Broeke en Eddy van der Borght (red.), *Religieus leiderschap in post-christelijk Nederland* (Utrecht: Kok-Boekencentrum, 2020) 302 p., € 29,99 (ISBN 9789043532624).

'Waar mensen erkennen dat er geen bijbels-ambtelijke blauwdruk bestaat en inzien dat ambtstheologie ook altijd contextueel is, kan creatief met de traditie om worden gegaan en bevrijd in worden gezet op een nieuw denken over kerkelijk leiding (geven) in een nieuwe missionaire context.' Deze conclusie trekken de redacteuren van deze bundel, die tot stand kwam na focusgesprekken van een groep theologen met de leiding van 'congregationalistisch-independistische, presbyteriaal-synodale en episcopaal-hiërarchisch georganiseerde kerken in Nederland en met hun erkende opleidingsinstituten'. Genoemde conclusie is kennelijk ontleend aan de bijdrage van Jack Barentsen (ETF Leuven en North-West University Potschefstroom) en Annemarie Foppen (promovenda religie en leiderschap, VU). Zij stellen dat het in ambtstheologie niet gaat om 'een geopenbaarde blauwdruk', geldend voor alle ambtsstructuren, maar om 'een contextueel doordenken van hoe Gods openbaring wordt ontvangen'. 'Bevochten' theologische kaders hebben naar hun oordeel de neiging om te stollen en als standaard te blijven gelden. Maar in een nieuwe context ontwikkelen zich onder invloed van de Geest nieuwe structuren. Overkoepelende aspecten zijn echter wel het present stellen van de drie-enige God en de participatie in de *Missio Dei*.

Helène Evers (predikant PKN), Leo Koffeman (em. hoogleraar PThU) en Wim van der Schee (geen auteursvermelding) gaan in een bijdrage met het prikkelende opschrift 'De boel bij elkaar houden', in op leiderschap in een presbyteriaal-synodale organisatie, toegespitst op de voormalige Nederlandse Hervormde Kerk en de huidige Protestantse Kerk in Nederland. Zij spreken over een 'theologisch en spiritueel veelstromenland' maar blijven binnen het kader van de presbyteriaal-synodale traditie. Opvallend is dat zij de 'uitvinding' van ouderling-kerkvoogd/kerkrentmeester niet veel meer achten dan het vormgeven en kanaliseren van een spanningsveld. Naar mijn oordeel is de ouderling-kerkvoogd echter ooit principieel gelegitimeerd in de huisbewaarder Gods (Tit. 1:7). Ze geven ook aan dat de raden in de NHK op allerlei terrein de ambtelijke vergaderingen gingen overvleugelen (de 'Radenrepubliek'). Die raden zijn met de komst van de PKN gaandeweg afgeschaft, terwijl hun rol is overgenomen door de Dienstenorganisatie. Maar, zeggen ze, 'daarmee is het spanningsveld niet verdwenen, integendeel'. Zij concluderen uiteindelijk dat de presbyteriaal-synodale kerkinrichting, wortelend in de tijd van de Reformatie, wordt gekenmerkt door een complex systeem van *checks and balances*, begrensd en gedeeld leiderschap. De ambtelijke vergaderingen zijn verantwoordelijk voor de basisbeslissingen over de toekomst van de kerk. Die ambtelijke vergaderingen delen echter hun verantwoordelijkheid 'in praktisch en strategisch leiderschap' met diverse, deels niet-ambtelijke instanties. In een 'inhoudelijk diverse kerk' achten zij 'het gedeelde lei-

derschap' een sterk punt. In een laatste uitvoerig gedocumenteerde bijdrage over 'geordineerd ambt en leiderschap' van Jan Martijn Abrahamse (CHEde), Henk Bakker (Baptistic and Evangelical Theologies, VU) , Leo Koffeman en Peter-Ben Smit (Oud-Katholiek Seminarie, Universiteit Utrecht) wordt de vraag gesteld hoe te voorkomen dat de macht van de geordineerde ambtsdrager alle initiatief van anderen wegdrukt. De vraag stellen is haar beantwoorden: een profilering van het geordineerde ambt hoeft niet te betekenen een 'exclusieve koppeling van leiding aan ambt'. Kerkelijke en geestelijke leiding zijn niet voorbehouden aan geordineerde ambtsdragers. Over het geordineerde ambt zeggen de redacteuren, dat het niet alleen gaat om juridische bevoegdheid maar 'dieper om waardigheid om voor te gaan in de liturgie, waarbij Christus en de kerk worden vertegenwoordigd'. Verder vragen Wim van der Schee en Henk Witte (Xaverius-leerstoel Tilburg) aandacht voor 'de secularisatie van het ambt', zijnde 'de buitenkerkelijke voortzetting van functies die tot voor kort vanzelfsprekend als handelen van ambtsdragers werden opgevat'. Terwijl Stefan Paas (missiologie, VU) en Joke van Saane (rector van de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht) instructief schrijven over leiderschap en ambt in de laatmoderne samenleving.

Uit de focusgesprekken is bij alle gesprekspartners duidelijk geworden dat leiderschap in de huidige context aan het veranderen is en om verandering vraagt. Dat was in de Hervormde Kerk al zo in de jaren '60 toen het ambt dreigde te (d)evalueren tot een functie. Tot een ambtsrapport kwam het niet. Uit dit breed wetenschappelijk onderzoek blijkt nu dat ambt en functie meer en meer naar elkaar buigen, met een expliciete of impliciete tolerantie van diversiteit in visie op de ambtsstructuur. De conclusies die getrokken worden zijn 'fragmentair en voorlopig'. Maar de bewoordingen in de titel spreken voor zich: religieus leiderschap! Ook voor wie het presbyteriaal-synodale systeem 'heilig' is, biedt dit boek echter stof genoeg voor doordenking hoe de ambten, met behoud van hun tweezijdig 'tegenover', adequaat laagdrempelig zullen functioneren, in een goede verhouding tot functies in de gemeenten.

Huizen J. van der Graaf

Arjan Plaisier, *Zorg voor de ziel: Spiritueel leven vanuit de christelijke traditie* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2020) 223 p., € 16,99 (ISBN 9789043532730).

De oud-scriba van de Protestantse Kerk heeft al de nodige boeken op zijn naam staan. Na een dissertatie over Pascal en Nietzsche, een boek over Shakespeare en zijn veelgeprezen *Overvloed en overgave: Een caleidoscopisch geloofsboek* waagt hij zich dit keer op het terrein van de spiritualiteit. Het boek is deels een weerslag van publiekscolleges die Plaisier gaf aan de PThU. De titel *Zorg voor de ziel* laat zich lezen als een programma. Plaisier is een hartstochtelijk pleitbezorger van 'de ziel', maar verhult ook niet dat hij zich zorgen maakt *om* de ziel. Of het nu om de ziel van het individu gaat, of om zoiets als een 'Europese ziel', de ziel komt in de late moderniteit schromelijk tekort. Vandaar: zorg voor de ziel! Wat Plaisier betreft hoeven we daarvoor zeker niet te gaan grasduinen in oosterse spiritualiteit. Het christelijk geloof biedt voedsel voor de ziel in overvloed en dat voedsel is van een 'vurige kracht en onmetelijke diepte' (7). De christelijke traditie is bij uitstek een spirituele traditie, aldus Plaisier, maar hij heeft wel een 'kritische noot te kraken als het om het spiritueel gehalte van het mainstream-protestantisme gaat' (9). Die leidt aan spirituele bloedarmoede als gevolg van een over-cog-

nitieve, problematiserende articulatie van het geloof, met van de weeromstuit een overmatig accent op maatschappelijke 'relevantie' en een gebrek aan spirituele praktijken. Daar wil Plaisier in dit boek iets aan doen. Maar hoe pak je dat aan? De route die de auteur kiest, lijkt methodisch op die van *Overvloed en overgave*. Dat is een 'caleidoscopisch' geloofsboek aldus de ondertitel en je ziet het voor je: je zet zo'n boek voor je geestesoog, draait het om en om en er ontvouwen zich telkens nieuwe, prachtige en verrassende kleurenpatronen voor je ogen. Dat gebeurt ook in dit boek. Maar liefst negen 'wegen van spiritualiteit' ontvouwen zich: achtereenvolgens de weg naar binnen, - naar buiten, - van de liefde, - van het gebed, - van het Woord, - van de Bijbel, - van traditie en gemeenschap, - van de liturgie en van het credo. De auteur toont zich breed georienteerd en een uitstekende gids. Al lezend maakt men kennis met een breed scala van stemmen: klassieke en moderne, mannelijke en vrouwelijke, oosterse en westerse, katholieke en protestantse. In dat opzicht dient het boek beslist als smaakmaker. Met de negen wegen wil Plaisier duidelijk maken dat spiritualiteit niet eenkennig is, slechts bedoeld voor mystici die een leven in afzondering leiden. Is spiritualiteit dan van de weeromstuit zo breed dat zo ongeveer alles eronder valt? Dat wil Plaisier niet zeggen. In de christelijke spiritualiteit gaat het altijd, linksom of rechtsom, om een verbinding met Christus. Maar die verbinding kan wel vanuit zo ongeveer alle levensterreinen ontstaan. Dit boek heeft de potentie dat besef aan te wakkeren en dat lijkt me een grote verdienste. Het leent zich dan ook bijzonder goed voor gespreksgroepen. In de negen wegen miste ik er trouwens één: die van de natuur. Wie iets van de kerk- en theologiegeschiedenis van de twintigste eeuw weet, weet ook hoe precair dit thema is. Heeft Plaisier het daarom bewust laten liggen? Dat kan ik me niet voorstellen. Hij vindt het boek 'al dik genoeg' (222), misschien is dat de reden. Toch is het jammer, omdat juist thema's als natuur, schepping en ecologie sterk in de belangstelling staan en – ondanks alle terechte theologische alarmlichten – er altijd vormen van (onverdachte) christelijke natuurmystiek zijn blijven bestaan (ik noem alleen maar de paasgedichten van Ida Gerhardt) en het goed zou zijn als christenen in de 21ste eeuw zich ook spiritueel op een nieuwe manier tot schepping en natuur leren verhouden.

Utrecht W.P. Vermeulen

Theo Pleizier, Arnold Huijgen en Dolf te Velde, *Gewone Catechismus: Christelijk geloof in 100 vragen en antwoorden* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2019) 239 p., € 17,99 (ISBN 9789023954927).

Een nobel streven: een hedendaagse catechismus waarin het christelijk geloof wordt vertolkt in de eigen, vaak seculiere, context, in een zo verstaanbaar mogelijke taal. Daar zijn de auteurs, de Groningse PThU-docent Theo Pleizier, de TUA-hoogleraar Arnold Huijgen en hoofddocent Dolf te Velde van de TU-Kampen, wonderwel in geslaagd. Elders in dit nummer leggen ze uitgebreid verantwoording af van hun opzet en keuzes.

Verrassend zijn de klassieke thema's. Er worden in deze catechismus veel waardevolle dingen gezegd. Bijvoorbeeld dat de doop het symbool is van de schoonmaak van de ziel. En over het geloof. Hoe God roept en harten opent om zijn roepstem te volgen. En dat de zekerheid in Gods beloften ligt. Ook over het bidden worden trefzekere dingen gezegd. Bidden als voortdurende oefening om dwars door alle drukte heen stil te worden voor God. Het gebed als de 'ladder van beloften' waarmee je volgens Calvijn de hemel beklimt. Bij de bede om vergeving van onze schulden

wordt terecht opgemerkt dat vergeving wel gratis is, maar niet goedkoop. 'De grond voor ons gebed is het offer dat Jezus bracht om onze schuld te verzoenen' (109).

Ook over de rijkdom van de wet worden rake dingen gezegd. Waarbij deze niet zozeer een externe autoriteit is, maar een wet in ons binnenste geschreven door God zelf. Bij het gebod om niet te doden wordt terecht gewezen op de beschermwaardigheid van het leven vanaf het allereerste begin. Opvallend overigens dat de notie van de wet als kenbron van onze ellende niet genoemd wordt.

Over de Geest worden ook veel waardevolle dingen gezegd, zonder dat het versmald wordt tot het persoonlijke heil. Hoewel dit laatste, het toepassend werk van de Geest, er bekaaid afkomt. Ook dat de Geest overtuigt van zonde, en van gerechtigheid en van oordeel. De hoge waardering van de (kinder) doop, waarmee deze catechismus inzet, zal aan dit alles wel mede debet zijn. Door de doop zijn we volgens GC 6 immers ingelijfd bij Christus en burgers van het nieuwe Koninkrijk van God. De doop brengt je radicaal op een ander spoor, je keert je steeds meer van de zonde af en je groeit in het geloof in God. Elders wordt overigens wel opgemerkt dat het nodig is te geloven wat God mij in de doop belooft. Maar hoe dat geloof vervolgens ons deel wordt, komt niet uit de verf. De vraag van Luther hoe we persoonlijk rechtvaardig worden voor God, blijft onbeantwoord. Ook wordt het gewicht van de zonde niet gepeild. Als dit de prijs is van het accepteren van de evolutietheorie, zoals in GC 25, dan is de prijs wel erg hoog. De auteurs stellen in GC 28 dat het ergens is misgegaan tussen God en ons. En dat het een te grote belediging voor God is om de zonde en het kwaad alleen maar op ons bordje te schuiven. Opmerkingen die de nodige misverstanden oproepen.

Wat de verzoening betreft; prachtige dingen worden opgesomd onder GC 54: 'Mijn oude ik, dat in zonde en schuld gebonden was, gaat met Christus onder in de dood. Wat ervoor terugkomt, is een nieuw leven dat niet langer onder de vloek van God ligt.' De auteurs hebben mij overigens niet overtuigd in hun verantwoording waarom ze een anselmiaanse paragraaf achterwege lieten.

Al lezende werd het mij steeds duidelijker dat de indeling van de Heidelberger, vanuit onze menselijke ellende en de roep uit de diepte om een Middelaar, naar de verlossing en de dankbaarheid, niet gemakkelijk overtroffen wordt.

Nog enkele opmerkingen tot slot: bij GC 24 wordt opgemerkt dat we door Christus deel krijgen aan het zoon- en dochterschap van God. Waarom hier ook niet de Geest van aanneming tot kinderen genoemd? Onder GC 26 wordt gesteld dat christelijk geloof en wetenschap in de geschiedenis vaak samen op gingen. Toch was er wel degelijk onderscheid tussen de *sapientia* en de *scientia*. Onder GC 11 lezen we dat de kerk vanaf het begin nieuwe toetreders tot het geloof vaak gezinsgewijs doopte. H.F. Stander en J.P. Louw hebben mijns inziens overtuigend aangetoond dat de zuigelingendoop waarschijnlijk pas rond het jaar 200 opkwam. Verder staat GC 99 wel in erg schril contrast met vraag en antwoord 80 van de Heidelbergse Catechismus. Onder GC 92 staat dat oorlog, honger en dood in het Rijk van God alleen in de herinnering zullen bestaan. Volgens Jesaja 65 zal echter aan de vorige dingen niet meer gedacht worden. En als laatste: hoewel Israël wel enkele keren genoemd wordt, mag een aparte vraag hierover mijns inziens gewoon niet ontbreken.

Gouda H. Liefting

Kerkrecht

Leon van den Broeke, *De collectioneur: De kerkrechtelijke nalatenschap van D. Deddens* [Deddens Kerkrecht Serie, 1] (Kampen: Summum, 2018) 456 p., € 87,50 (ISBN 9789492433282).

Dit boek bevat de academische nalatenschap van Detmer Deddens (1923-2009), hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht aan de Broederweg in Kampen. Zijn wens dat zijn oraties en enkele artikelen gepubliceerd zouden worden, was zo sterk dat hij daarvoor een aparte stichting oprichtte. Leon van den Broeke, universitair hoofddocent kerkrecht aan de VU en de TUK, schreef ter inleiding een boeiende biografie van zijn voorganger, waarin hij ook 'ongemakkelijke aspecten' van diens leven en werk belicht (22).

In de vorige eeuw speelden in Kampen bij hoogleraarsbenoemingen kerkpolitieke overwegingen een grote rol. Zo liep Deddens na het plotselinge overlijden van zijn vader in 1958 een benoeming mis, terwijl hij bijna gepromoveerd was, terwijl Jaap Kamphuis (1921-2011) de benoeming kreeg en professor werd voordat hij doctorandus was.

Deddens gaf aan het einde van zijn leven toe dat hij te veel had verzameld en te weinig geschreven (87). Het lukte hem door zijn perfectionisme en door een gebrek aan motivatie na de teleurstelling van 1958 zelfs niet om zijn dissertatie af te ronden. In 1979 werd hij toch benoemd als hoogleraar, maar door de voortdurende druk - die hij zichzelf ook oplegde - waren zijn jaren in Kampen geen onverdeeld genoegen. Zijn perfectionisme blijkt onder andere uit de ronduit hilarische beschrijving van de wijze waarop hij vanaf zondagavond middernacht (!) tot in de ochtend bezig was met een in memoriam en daarvoor zelfs een student-assistent uit de slaap hield (88).

Het boek werpt ook licht op een andere vrijgemaakte hoogleraar Saekle Greijdanus (1871-1948) door de opname van een eerder gepubliceerd artikel en een interviewverslag. In het artikel staan vooral de schriftbeginselen van het kerkrecht centraal, geheel conform het neocalvinistische ideaal om de verschillende disciplines van de theologie af te leiden uit geopenbaarde *principia*. Het kerkrecht wordt zo rechtstreeks in de openbaring gefundeerd. Dat roept de vraag op of dit *sola scriptura* niet te veel gewicht geeft aan willekeurige uitspraken van kerkelijke vergaderingen. Het interview biedt interessante details, zoals het feit dat Greijdanus als student bij Abraham Kuyper op zondagavond - het was Kuypers verjaardag - bij hem thuis na de kerkdienst tentamen moest afleggen (163).

Het centrale thema in de andere teksten - orations, lezingen en artikelen - is het congregationalisme. De belangstelling voor deze vorm van kerkregering houdt mijns inziens verband met de sterke nadruk in vrijgemaakte kring op de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente. Dit accent roept de vraag op of de historische visie op de gereformeerde kerk - vrijgemaakten zeggen steevast kerken - in de Republiek van de zestiende en zeventiende eeuw niet te veel bepaald is door door Kuypers perspectief, dat in de vrijmaking werd geradicaliseerd en geleid heeft tot een repeterende breuk. Ook de wortels van de spanning tussen de hervormde en gereformeerde benaderingen van de verhouding tussen de plaatselijke gemeenten en de kerk liggen hier.

Deddens, die een groot kenner was van de details van het historische kerkrecht, heeft zich bij zijn kritiek op vermeende centralistische neigingen door dit vertekende beeld van de historische werkelijkheid laten leiden. Ook bij de bestudering van de geschiedenis van het kerkrecht spelen belangen in het heden een rol. Het zou interessant zijn om te vernemen hoe Van den Broeke als historicus en jurist dat beoordeelt, maar we

kunnen in deze bronnenuitgave geen uitvoerige reflectie op deze vraag verwachten.

Van den Broeke voorziet de bijdragen van Deddens steeds van een inleidende tekst en een uitvoerige annotatie en dat is een enorme prestatie. Er zijn helaas nogal wat slordigheden in de tekst overgebleven: 'bemoemd' (41), counference 219 'Apolonnius' (291) en 'lndependentistische' (297) om er enkele te noemen. Wellicht kan de uitgever voor de prijzige boeken in de 'Deddens Church Policy Series' een extra correctieronde inlassen. De keuze om de voetnoten van de bezorger in een vette letter af te drukken - om die te onderscheiden van de oorspronkelijke voetnoten - levert een onrustige bladspiegel op.

Het lijkt onwaarschijnlijk dat deze uitgave tot stand gekomen zou zijn zonder de uitdrukkelijke wens van de Kamper hoogleraar en de financiële middelen die hij daarvoor beschikbaar stelde. Nu het boek er ligt, biedt het een mooie inkijk in het kerkrechtelijke denken van de vrijgemaakte kerken en in het academische klimaat aan de Broederweg in de tweede helft van de vorige eeuw. De redacteur verdient bewondering voor het vele werk dat hij in deze uitgave gestoken heeft. Hij eindigt de biografie met de fraaie opmerking dat Detmer Deddens, de eeuwige promovendus en collectioneur werd vergaderd tot zijn voorgeslacht.

H. van den Belt

Cultuur

Govert Buijs, *Waarom werken we zo hard? Op weg naar een economie van de vreugde* (Amsterdam: Boom, 2019) 160 p., € 20,00 (ISBN 9789024426478).

Sinds 2016 houdt Govert Buijs zich als hoogleraar economie en civil society bezig met vragen rond economie en het goede leven. Het is precies die vraag die in dit boek centraal staat: hoe zou een 'economie van het goede leven' eruitzien?

Om die vraag te kunnen beantwoorden, zet Buijs in het boek drie stappen. De eerste is dat hij, in zijn eigen woorden, een 'antropologisch vloertje' legt onder het fenomeen 'economie', door met wetenschappelijke inzichten over het ontstaan van de mens te betogen waarom er tussen mensen een economie bestaat. Deel 2 beschrijft in vogelvlucht de feitelijke geschiedenis van de economie. Uit de vergelijking van de raison d'être van de economie en de feitelijk bestaande economie leidt Buijs in deel 3, tot slot, een agenda af voor concrete economische hervormingen.

In het eerste deel staat de wederzijdse afhankelijkheid van mensen centraal. Buijs bestrijdt een strikt op 'survival of the fittest'-georiënteerde interpretatie van evolutie en haalt diverse bronnen aan die suggereren dat juist in coöperatie en onderlinge betrokkenheid het eigene van mens-zijn ligt. Ten opzichte van alle andere levende wezens heeft de individuele mens, aldus Buijs, niet zozeer iets 'meer', als wel een tekort; alleen de mogelijkheden van cultuurvorming, die nooit individueel kunnen zijn, geven de mens voorsprong op andere soorten.

Centraal in het tweede deel staat de door Buijs zo gemunte *agapeïsche revolutie*. De feitelijke geschiedenis van de economie begint in Buijs' beschrijving met de imperiale economieën van Babel c.s.. '*Een beetje een triest verhaal*', noemt hij het zelf; deze economieën lijken volstrekt niet op wat ze volgens Buijs' eerste deel hadden moeten zijn. Tegen de achtergrond van deze imperia klinkt het verhaal van de Bijbel en de *agapè*. Een belangrijke stelling van Buijs is dat de politiek-economische geschiedenis van Europa zich laat lezen als de zoektocht naar een concrete maatschappelijke vormgeving

van die *agapè*. Via de vroegmiddeleeuwse kloosters en de vernieuwingsbeweging van Cluny komt die geschiedenis uit bij de Europese steden en de burgerlijke cultuur. In die cultuur van samenwerking en op basis van wederzijdse afhankelijkheid gedachte marktwerking wordt volgens Buijs het meest zichtbaar hoe economie bedoeld was – veel meer dan in de huidige neoliberale praktijk waarmee het tweede deel eindigt.

De hervormingsvoorstellen die Buijs in het derde deel doet, zijn allemaal in principe geënt op de vrije markt. Dat is ook niet zo gek, aangezien die markt in deel 2 door Buijs als een exponent van de christelijke naastenliefde is beschreven, en gezien het door hem beschreven succes van de markt. Vijf transformaties noemt hij, in de verhouding tot natuur, consumptie, arbeid, kapitaal en de organisatie van bedrijven.

Buijs is positief over de mogelijkheid om de markteconomie zo bij te sturen. Ik ben daar zelf eerlijk gezegd sceptischer over. Deze recensie schrijf ik tijdens de coronacrisis, die bijvoorbeeld in de verhouding tot het milieu een stap voorwaarts lijkt. Op andere punten betekenen deze maanden echter een stap terug, zoals op het gebied van werkzekerheid. Meer in het algemeen is wat mij betreft de vraag bij de door Buijs voorgestelde transformaties waar de kracht vandaan gehaald kan worden om het individualistische eigenbelang dat volgens Buijs tot de neoliberale ontaarding leidde, voldoende in toom te houden.

Met dit boek heeft Buijs overduidelijk een lezerspubliek in gedachten dat vaak op z'n best vaag bekend met het christendom zal zijn. In die zin vind ik het een knap boek, dat iets laat zien van het verwoordingspotentieel van het evangelie (en van Buijs' vermogen tot verwoorden). Ik heb er tegelijk ook vragen bij, vooral bij het eerste deel. Dat eerste deel wordt gepresenteerd als een 'objectief' antropologische basis voor de economie. De uitkomst lijkt echter behoorlijk op het tegengeluid van de *agapè* uit het tweede deel. '*In feite komt deze tekening van het mens-zijn dicht in de buurt van de antropologische definitie van economie die ik gaf*', schrijft Buijs (77). Dat werpt voor mij wel de vraag op of de interpretatie in deel 1 niet al behoorlijk ingekleurd is door het perspectief uit deel 2.

Buijs heeft zijn boek als ondertitel *Naar een economie van de vreugde* meegegeven. Wat mij betreft proef je die vreugde al in dit boek. Her en der verspreid door het boek krijg je het gevoel dat Buijs een binnenpretje had bij het schrijven; een klein sprankje vrolijkheid gewekt door het perspectief van een menselijkere economie. Ik hoop van harte dat dit boek aan die vreugde bijdraagt.

Amsterdam J. Scheele-Goedhart

Boekaankondigingen

Raymond R. Hausoul, *Gods toekomst voor dieren: Van schepping tot nieuwe schepping* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2019) 239 p., € 19,99 (ISBN 9789023957188).

Zowel titel als ondertitel laat zien dat dit voor een breder publiek geschreven boek in het verlengde ligt van de studie met de titel *De nieuwe hemel en de nieuwe aarde*, waarop de auteur in 2018 aan de ETF in Leuven promoveerde. De aandacht voor de dieren in Gods schepping is naar de overtuiging van dr. Hausoul niet los te zien van het heilswerk van Christus. Een bijbelse eschatologie staat haaks op een individualisme, waarin het eigen 'ik' centraal staat en de dieren als alleen maar aan de mens onderworpen worden gezien. Dieren hebben een eigen plaats in Gods 'plan' en ze beschikken volgens de auteur zelfs over een 'wilskeuze ten kwade' (92). De slang van Genesis 3 staat niet op zichzelf, en door Eva te verleiden wordt hij 'een vijand van de andere dieren' en door God 'tot stofzuigerslang gedegradeerd' (63). De samenhang van mens en dier ziet Hausoul ook daarin dat het eten van mensen door dieren, van dieren door mensen en van dieren onderling 'een van de mogelijke oorzaken voor de watervloed' (100v) is geweest. 'In dit boek is daarom van begin tot einde zichtbaar gemaakt hoe ook de dieren er naar verlangen om hun vrijmaking te beleven' (220).

Het boek is onmiskenbaar met 'Entdeckerfreude' geschreven. Toch denk ik dat hetgeen hij naar voren brengt nog de nodige theologische doordenking vraagt. Bijbelteksten aanhalen en op elkaar betrekken is nog niet hetzelfde als bijbels funderen.

Apeldoorn G.C. den Hertog

H.G.L. Peels (red.), *Vergeving. Verkenningen rondom een delicaat thema* [Apeldoornse studies 76] (Apeldoorn: Theologische Universiteit, 2020) 129 p., € 9,95 (ISBN 9789075847536).

Het thema 'vergeving' was eind 2017 onderwerp van de integratiecolleges aan de TUApeldoorn. De hier gebundelde bijdragen zijn ongelijksoortig, zegt Peels in de inleiding: wetenschappelijk verantwoorde studies , 'meer populariserende artikels', en bijdragen van studenten die niet eerder publiceerden. De eerste bijdrage gaat over Dostojevski's *De gebroeders Karamozov*. Die sporen ons aan om ook vandaag nog te spreken over vergeving 'al leeft de hele wereld zonder God'. Dan volgt een doorwrochte bijdrage van Peels over 'Gods vergeving in het boek Jeremia', eerder als Engelse versie gepubliceerd. M.C. Mulder schrijft over 'Het verzoendeksel als hart van de verzoening'. Het 'delicate thema', zoals in de ondertitel verwoord, blijkt uit de bijdrage van N.C. Smits, 'Vergeving en genoegdoening: een ongemakkelijk huwelijk'. Luthers verhandeling over Mattheüs 9:1-8 komt aan de orde (C.T. Boerke) en M.J. Kater sluit af met een bijdrage 'Over vergeving van zonden en de prediking' ('Er loopt een directe lijn van de preekstoel naar de rechterstoel van Christus'). Een waardevolle bundel, waarin de verticale en horizontale balk van het kruis beide geaccentueerd worden

Huizen J. van der Graaf

James K. Smith, *Je bent wat je lief is. De spirituele kracht van gewoontes* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2019) 192 p., € 19,99 (ISBN 9789023956730).

De auteur, hoogleraar filosofie aan het *Calvin College* in Grand Rapids, 'vertaalt' in dit boek zijn tussen 2009 en 2017 verschenen trilogie *Cultural Liturgies* voor een breder publiek. Een kernthese is dat de toekomst van het orthodoxe christendom in hoge mate afhangt van de vernieuwing van de eredienst (114). Het huidige consumentisme met bijbehorende 'tempels' – de immense winkelcentra of *shopping malls* – draagt een heldere boodschap uit, namelijk dat het hoogste doel van de mens is spullen te verzamelen met de illusie zich daarin eeuwig te kunnen verheugen (99). Om daarvan vrij te worden pleit Smith voor 'huisgodsdienst' (143): je voor jezelf en met elkaar rekenschap geven waar je verlangen werkelijk op is gericht, en dan 'thuis kathedralen bouwen' (147). Zo zijn en worden huis en kerk op elkaar betrokken in een christelijke eredienst waarin niet wij al 'aanbiddend' onszelf aan God presenteren, maar liturgie wordt ervaren als een 'genadig samenspel tussen God en zijn volk' (86). Liederen waarin mensen denken uitdrukking te geven aan hun authentiek geloven miskennen in feite dat God de eerste is die handelt in de liturgie (87-94).

'Je bent wat je lief is', is de titel van het eerste hoofdstuk. We zijn ervoor gemaakt om lief te hebben wat God liefheeft. Het lijkt erop dat 'vorming van onze deugden' (95) onze liefde in de goede richting moet sturen. Maar wat is het eigen werk van Gods Geest en de kracht van het Woord, waar het erom gaat ons uit de liefdeloosheid te bevrijden?

Apeldoorn G.C. den Hertog